

ÖLÜM YOXDUR

BİRİNCİ HİSSƏ

BİRİNCİ FƏSİL

Sən demə, dünya möcüzələr dünyasıymış. Bəzən gözlərində həyat eşqi coşub-daşan, ürəyində şirin arzular pıçıldaşan, istəkləri yerə-göyə sığmayan, cahanın əzab-əziyyətindən bezməyən, oğul-qız toyu görməyən, ata-ana borcu verməyən bir insan, özünün də, dost-tanışının da, əzizlərinin də gözləmədiyi halda, birdən-birə, son sözünü deməyə belə fürsət tapmadan, bir göz qırpımında bu doyulmaz, bu şirindən şirin aləmdən gedir, hamını pərişan edir – Ceyhun kimi. Bəzən isə əksinə, ölümün ağ libasını geymiş, üzünə zəfəran rəngi dəymiş, gözləri axan, yaşadığı dünyaya, insanlara, göylərə, yaşıl yarpaqlara, övladlarına, evinə-eşiyinə sonsuz bir həsrətlə baxan, sağ qalacağından hamının əlini yuduğu, min ilin ölüsüylə yan-yanaşı qoyduğu bir insan, özünün də, dost-tanışının da, əzizlərinin də gözləmədiyi halda, birdən-birə, son sözünü deməyə hazırlaşdığı anda, zəif və taqətsiz vücudunun bütün gücünü, qüvvətini, ürəyinin bütün gizli-aşkar məhəbbətini, qüdrətini yarı ölmüş, yarı diri əzələlərində cəmləşdirib soyuq ölüm yatağından, ağappaq cərrahiyyə stolunun üstündə ağappaq həkim bıçağının altından, lap tabutun içindən qalxaraq: «Mən ölmək istəmirəm, mən yaşamaq istəyirəm, mən bütün əzab-əziyyətlərə dözə-dözə bu gözəl dünyaya baxmaq istəyirəm, həyat bu dünyadadı, o günəşdədi, bu torpaqdadı, bu gül-çiçəkdədi, bu ağrı-acıdadı, bu insanların arasında olmaqdadı.» – söyləyir, hamını sevincə qərq eləyir – Xəzangül kimi.

… Hər ikisi, bu ağla-idraka sığmaz möcüzədən özünü itirərək, gözləri yaşara-yaşara, əl-ayağını heç cürə yığıb-yığışdırmaq mümkün olmayan bir çaşqınlıq içində qışqırırdı: sarsıldığından, həyəcanından qəşəng üzü, azca əvvəl əyninə geydiyi o ağ don kimi ağarmış, yanaqları aşağı ağ mirvarilər süzülən Sahilə başqa söz bilmirmiş kimi, təkrar-təkrar: «Səsinə qurban

olum, ana, sən danışırsan?» – deyir, bayaq Xəzangülün çırpına-çırpına söylədiyi o bir kəlmə sözü eşidəndən qulaqları gur-gur guruldayan, çəkisizlik şəraitinə düşmüş adam kimi torpaqdan ayrılıb havada süzən Əsəd isə yalnız «Xəzangül, Xəzangül» – söyləyə bilirdi. İkisi də özünü itirmişdi. Qız gah kolyaskanın ağ dəstəyindən tutub silkələyir, gah qapıya sarı qaçır, gah geri qayıdır, anasının qabağında diz çöküb alacalanmış gözlərilə ona baxır, sonra yenə təzədən qalxıb başı kəsilmiş toyuq kimi qırmızı rəngi tapdaq altında bozarmış döşəmənin üstündə çırpınırdı. Əsəd Sahilənin bu halını görüb indicə ona nə isə olacağını düşünərək əl atıb qolundan yapışdı və uca səslə:

- Ay qız, bir toxta, nə civə kimi o yan-bu yana çovuyursan? Sənə nə olub? – deyəndə qız, çevrilib qollarını geniş açaraq Əsədin boynuna sarıldı, cod tüklü üzündən öpərək yenə qışqıra-qışqıra:

– Sənə qurban olum, Əsəd müəllim, anam danışır ey. Yox, sən eşitdin? Anamın səsini-sözünü sən eşitdin öz qulaqlarınla, Əsəd müəllim? Ya mənim qulağım səsə düşdü, Əsəd müəllim? – söylədi və daha hisslərini cilovlaya bilməyib hönkür-hönkür ağladı. Əsəd titrəyən, iri, tüklü əllərini Sahilənin atılıb-düşən zərif çiyinlərinə qoyub:

– Sahilə, özünü ələ al, qızım. Sən uşaq deyilsən ki. Hə, hə, danışdı, danışdı Xəzangül. Vallah, özüm eşitdim, danışdı, qızım – deyərək onu kənara çəkdi, köhnə, yayları cır-cır cırıldayan divanda oturtduqdan sonra geri dönüb uca qamətini Xəzangülün başı üstə əyib ona diqqətlə, lap həkimlər sayağı baxmağa başladı.

Xəzangül uzun kiprikli gözlərini yummuşdu, yanaqları aşağı yaş süzülürdü, sifəti qar təki ağ idi. Nəfəsinin hənirtisi, istisi Əsədin üzündə gəzirdi. O, sağ əlini ehmalca xırda tər damcıları ilə örtülmüş alnına qoydu – alnı isti idi. O nəfəs, o hərarət bir az əvvəl qəlbinə axıb dolmuş o müdhiş qorxunu pərən-pərən saldı: azca qabaq, Sahiləni gətirib divanda oturdan dəmdə hardansa ağlına gəlmişdi ki, Xəzangülün bu çırpıntısı, o bir kəlmə sözü – onun vücudundakı son həyat əlamətləri idi ki,

yanıb qurtardı. Əsəd bilirdi, eşitmişdi ki, varlıqla heçlik arasında hamıya görünən, eyni zamanda heç kəsin görə bilmədiyi bir körpü olan ölüm gələndə insanın sifətinə hardansa bir parça nur düşür, onu gözəlləşdirir, bircə anlığa huşu-şüuru özünə qayıdır, sehirli bir film kimi bütün həyatı gözünün qabağından gəlib keçir, çırpınır, ən mühüm, bəzən ən gizli sirrini-sözünü dilinə gətirmək istəyir: ya deyə bilir – qəribədi, bu, ölən üçün də, qalanlar üçün də bir yüngüllük gətirir; ya da o söz-sirr dodaqları arasında, bəzən isə lap içində, ürəyində qanadları sınmış quş kimi qalxıb havalanmaq arzusu ilə yanarkən tappıltı ilə torpağa düşür və yalnız bu zaman o, son anın yaxınlaşdığını – ölümün gəldiyini dumanlı-tutqun şəkildə hiss edib ağrıdan, əzabdan yox, ancaq qorxudan, məhz qorxudan ölür, ölümün qorxusundan ölür. Əsədə bayaq o qarmaqarışıq hisslər, çaşqınlıqlar içində belə gəlmişdi ki, bəli, bəli, bu, həmin dəhşətli andı, son sözdü, Xəzangülün illərlə beynində, şüurunda, ürəyində yatıb qalmış, indiyə qədər bəlkə milyon dəfə qəlbindən keçirdiyi son vida nidasıdı: təbiət imkan verdi ki, o, bu sözü indi, Əsədin hüzurunda deyə bilsin, yüngülləşsin, rahat getsin: o bir kəlməni deməmiş Xəzangül ölə bilməzdi.

Əsəd bu məşum hissin təsiri altında süstəlmişdi, ona elə gəlirdi ki, bax, indicə dizləri büküləcək və o, Xəzangülün qarşısında yerə çökəcək. Bədəninə soyuq tər gəlmişdi, daha heç nə düşünə bilmirdi. O qorxulu anın bu dəqiqə baş verəcəyini, Xəzangülün nəfəsinin şam kimi sönəcəyini əzablı bir vəhşət içində gözləyirdi və bu vahimədən dönüb Sahiləyə də baxa bilmirdi: qız, onun gözlərinə yazılmış qorxunu oxuya bilərdi, sarsılardı – bunu isə Əsəd istəmirdi. Bu gərgin məqamla Əsədin – əli hər yerdən üzülmüş Əsədin yeganə istəyi bu idi ki, nə olaydı, Xəzangül gözlərini açaydı, heç olmasa son dəfə o gözlərə baxa biləydi Əsəd. Bunun üçün onu çağırmaq, «Xəzangül» demək lazım idi, Əsədin isə sanki səsi batmışdı. Əli xəstənin alnında donub qalmışdı, elə bil yapışdırmışdılar. İstəyirdi onun başını astaca silkələsin, ancaq ona da taqəti yox idi Əsədin.

Otağa anlaşılmaz, vahiməli bir sakitlik çökmüşdü. Sahilə sanki indi nə isə qeyri-adi bir şey olacağını duyub səsini - hıçqırığını içinə salıb udmuşdu. Bilirdi ki, anası bu vaxt yatan deyildi. Hələ heç saat səkkiz olmamışdı, şamını eləməmişdi. Bu vaxtsız-vədəsiz gəlmiş yuxu yaxşı bir şey vəd eləyən yuxuya oxşamırdı. Doğrudan da Xəzangül yatmışdı. Əslində, bu, yuxu da deyildi, nə isə yuxu ilə ölüm arasında olan bir halsızlıq, huşsuzluq idi bəlkə. O bircə kəlmə sözü illər boyu kəlmə kəsmək səadətinə həsrət qalan dilinə – dodağına gətirəndən sonra, nə zamandan əsəbi bir gərginlik içində, nigaran-nigaran, yalnız öz qəlbi ilə danışmaq imkanına malik olduğunu dərk edərək yanıb yaxıla-yaxıla yaşayan Xəzangül sanki dünyada ən böyük arzusuna çatmışdı, ən ağır yükü – illərlə çiynini basıb sındıran, ürəyini parçalayıb qana döndərən yükünü indicə yerə qoymuşdu – elə rahatlanmışdı, elə xoşbəxt olmuşdu ki, bu səadət onu bihuş eləmişdi. Bu səadət sentyabrda, dəniz qırağında, kalyaskasında birdən gözünü açıb qarşısında iyirmi il görmədiyi, səsini-sorağını eşitmədiyi, amma elə hey xəyalında, qəlbində dolandırdığı Əsədi görərkən hiss elədiyi sevincdən, bəxtəvərlikdən böyük idi, şirin idi. Çünki onda Əsədi sadəcə görmüşdü, ağarmış saçlarına baxmışdı, xəcalət çəkmişdi, peşimanlığın odunda-alovunda yanıb qovrulmuşdu, ancaq təxminən on beş il səhv elədiyini anlayanda, əri Möhsünün alçaqlığını, xəbisliyini görəndən bəri Əsədin xatirəsi, xəyalı qarşısında hər gün bir neçə dəfə dediyi sözü o qəribə görüş zamanı dilinə gətirə bilməmişdi və bu, onu yaman yandırıb yaxmışdı. Amma indi taleyi üzünə gülmüşdü, öz dililə, öz qulağı eşidə-eşidə Əsədə, «Bağışla!» – demişdi və bunu, yəqin ki, Əsəd eşitmişdi. Bağışlayar, bağışlamaz – özü bilər. Əsl məsələ bu idi ki, Xəzangül bu sözü deyə bilmişdi, indi lap ölmək də olardı. Bax bu idi Xəzangülü yatırdan, məst, bihuş eləyən.

Beyqafil danışmağından özü də qorxmuşdu. Dodaqlarının tərpəndiyini hiss eləsə də, dediyini qulaqları ilə eşitsə də, qəribə idi ki, hələ də inanmaq istəmirdi, inana bilmirdi. Təzədən danışmaq, nə isə başqa bir söz deməklə bunu yoxlamaq da olar-

dı – ancaq o, bundan çox ehtiyat eləyirdi: birdən yenə danışa bilmədi, yaxud dediyini eşidə bilmədi? Bəs onda necə? Özünün də, qızının da, Əsədin də o böyük sevincinin, əvəzsiz fərəhinin üstünə su çilənməzdimi? Hər şey təzədən əvvəlki halına qayıtsaydı, aylarla, illərlə davam eləyən o müsibətlər təkrar olunmazdımı?

Gözləri yumulu idi, ancaq elə bil göz qapaqları yox idi. Qəribə idi ki, qızını da, Əsədi də, evdəki əşyaları da ap-aydın görürdü. Tərs kimi Əsəd də, Sahilə də susurdu. Heç olmasa danışsaydılar, səslərini eşitsəydi, Xəzangül lap yəqin bilərdi ki, qulaqları açılıb. Bayaq Əsəd Sahiləyə nəsə söyləmişdi, o qırıq-sökük cümlələri xatırlayırdı, lakin özünün söz dediyinə inana bilmədiyi kimi, eşitdiyinə də şübhə eləyirdi.

Əsədin əli nəhayət, xəstənin alnından qopdu, Xəzangülün dizinin üstəki sağ biləyindən tutdu. Nəbzini yoxlamaq istəyirdi. Baş barmağının altında çırpınan damar tez-tez atırdı. Xəzangülün biləyi əlində olduğu halda Əsəd baxışlarını dolandırıb Sahilənin gözlərinin içində saxladı. Sanki saat onun gözlərinin içinə qoyulmuşdu. Qız burnunu çəkib pıçıltı ilə xəbər aldı:

– Necədi, Əsəd müəllim?

Əsəd Xəzangülün biləyini buraxdı, dikəldi, alnında muncuqlanan tər damcılarını şəhadət barmağı ilə silib dərindən nəfəs alaraq:

– Yaxşıdı, qızım – söylədi. – Adi qaydadan bir az sürətlə döyünür, ancaq güman edirəm, bu, həyəcandandı. Keçib gedəcək. – Əsəd də pıçıltı ilə danışırdı, yatanın ayılacağından çəkinirdi.

– Demək, sağalır anam, eləmi, Əsəd müəllim?

Qəlbində bu işə şübhə ilə baxsa da, qızın ümidini qırmamaq üçün çox da sezilməyən qəmli bir təbəssümlə:

– Əlbəttə, sağalır, qızım. Mən sənə deməmişdimmi ki, sağalacaq? – dedi və uşaq kimi dönüb bu yalanına özü də inanaraq sevindi. Bayaqdan tarım çəkilmiş, boğulub bir az da qaralmış sifəti o fərəhin işığından açıldı, nurlandı. Xırda, qara gözlərində bir parıltı gəzib dolaşdı. Ağır, ləngərli addımlarla qapıya

sarı gəlib bir siqaret alışdırdı, ilk uzun qüllabın tüstüsünü acgözlüklə ciyərinə çəkib bir az sakitləşdi. Sonra qayıdıb Sahilənin yanına gəldi, eynən onun kimi, əlləri qoynunda dayanıb Xəzangülə tamaşa eləməyə başladı. Qadının sifəti elektrik işığı altında çəhrayı rəng almışdı, dodaqlarını anlaşılmaz bir təbəssüm bəzəmişdi. Ona görə anlaşılmazdı ki, nə Əsəd, nə Sahilə bunun əzabdanmı, sevincdənmi doğulduğunu bilmirdi. Ancaq təkcə Xəzangül anlayırdı ki, bu təbəssüm – bu da qəribə idi ki, həmin təbəssümü o özü yumulu gözləri ilə aydınca görürdü – sevincdən, fərəh bulağından su içib. Çünki o, qızı ilə Əsədin azca əvvəl bərkdən – amma ona elə gəlirdi ki, pıçıltı ilə – danışdıqlarını dumanlı, tutqun şəkildə eşitmişdi. Hətta bir qəribə çıqqıltı da eşitmişdi və başa düşmüşdü ki, Əsəd siqaret yandırdı.

Lakin böyük bir iradə və dəyanət hesabına o, həyəcanını boğub, «Mən eşidirəm, mən eşidirəm» - deyə qışqırmaqdan özünü güclə saxlamışdı. Ürəyindəcə demişdi bu sözləri və həmin andaca anlaşılmaz görünən o təbəssüm bu sözlərin işığı idi ki, onun qəşəng, nazik dodaqlarına qonmuşdu. Xəzangül təəccüb doğura biləcək bir şüur aydınlığı ilə, nə isə qiymətli bir şey itirəcəyindən qorxan adam kimi ehtiyatla, düşünə-düşünə hərəkət edir, hər şeyi fikrində ölçüb biçirdi. O yaxşı başa düşürdü ki, çılğın bir tərpəniş, hədsiz həyəcan onun möcüzə ilə tapdığı – özü də neçə illərdən sonra – tapdığı dilini də, qulağını da, bəlkə bütün həyatını da bircə anın içində əlindən ala bilər. Yox, yox, allah göstərməsin.

Düşüncələrini Əsədin qayğılı səsi qırıb dağıtdı:

– Qoy yatsın, qızım. Sən də özünü ələ al. Heç darıxma, sağalacaq demişdim sənə? Bax görürsən, sağalır, qızım.

– Onu siz sağaltdız, Əsəd müəllim, siz sağaltdız… - Sahilənin bu sözləri Əsədi uşaq kimi kövrəltdi. Və sentyabrdan bəri bütün bu aylar ərzində Xəzangül üçün çəkdiyi əziyyətlər (Əsəd bu qayğıları heç vaxt əziyyət saymamışdı) bir göz qırpımında unuduldu. Qəhər boğazını tutdu. Udqunub o qəhəri udandan sonra yavaşcadan:

– Sən burda qal, qızım. Mən qaçıb doktor Kamili gətirim. Bunu belə qoymaq olmaz. Bayaqdan sən də, mən də özümüzü itirmişik, həkimlik eləyirik. Amma unutmuşuq ki, həkim məsləhəti, həkim nəzarəti mütləq lazımdı. Sən səs-zad salma, qoy yatsın. Yaxşı? Başa düşdün?

– Hə, başa düşdüm.

Əsəd yerindən tərpənmək istərkən Xəzangülün üzünə bir də baxdı. Elə bu zaman Xəzangül yaş kipriklərini qaldırdı. Sanki otağa nur seli axdı. Əslində Sahilənin də, Əsədin də gözlərini qamaşdıran işıq yox, sevinc idi. Onlar özlərinə gəlib bir söz deməyə macal tapmamış, Xəzangülün qəşəng, azca quruyub qaysaqlanmış, hardasa çəhrayıya çalan nazik dodaqları tərpəndi:

– Dayan, Əsəd, qoy sənə doyunca baxım, sonra get.

Əsəd quruyub qaldı, tərpənmək macalı olmadı. Sahilə dişi ilə alt dodağını sıxa-sıxa, ağladığı, güldüyü bilinməyən bir tərzdə gah anasına, gah da Əsədə baxmağa başladı. Qəmli-qəmli gülümsünən Əsədin beynində ani bir fikir gəzib dolaşdı: «Bu nədi, yoxsa o mənimlə vidalaşır?» Qorxa-qorxa onun nəmli, ancaq bu nəm içində qəribə bir pıçıltı ilə alışıb-yanan gözlərinə nəzər saldı. Baxışları toqquşdu. İlahi, Xəzangülün gözlərini Əsəd heç vaxt – nə o zaman, o uzaq illərdə, nə də sonrlar, dəniz qırağında rast gələndən bəri – belə gözəl, belə mənalı və şairanə görməmişdi. Qadın kiprik çalmadan, qeyb olacağından, itirəcəyindən qorxurmuş kimi, aramsız və nigaran baxışlarla onu süzürdü. Və qəribə idi ki, heç nə demirdi. «Deməli, Xəzangül eşidir daha. Bizim danışıqlarımızı alıb qulağı. Yoxsa belə deməzdi Xəzangül»- deyə hər ikisi – Sahilə də, Əsəd də bir-birindən xəbərsiz ürəyindən keçirirdi.

Əsəd o dilsiz baxışlarda çox şey oxuyurdu: məhəbbət də, peşmançılıq da, minnətdarlıq da… Amma hamısından güclü bir hiss vardı o baxışlarda – bu, sevinc hissi idi. Bu isə Əsədin bəsi idi.

Anlar gərgin sükut içində hiss olunmadan əriyib gedirdi, heç kəs bu səssizliyi pozmağa cəsarət eləmirdi sanki. Handan-

hana – az qala bir əbədiyyət keçəndən sonra – Xəzangül zəif, asta bir səslə:

– Hə, indi gedə bilərsən, Əsəd – dedi. – Get həkimi gətir, Əsəd. Mən… ölmək istəmirəm…

– Sən nə danışırsan, Xəzan? Ölmək nədi, zad nədi? – deyə Əsəd dəhşətli bir şey eşidibmiş təki demək olar ki, qışqırdı. Səsindən Xəzangül səksəndi və sözünün yerinə düşmədiyini anlayıb təəssüfləndi, ani sükutdan sonra:

– Sən mənə iyirmi il əvvəlki kimi yenə Xəzan deyirsən? –deyə keçmiş günləri xatırlayaraq kədərli-kədərli köks ötürüb əlavə elədi: - Hə, indi mən doğrudan da əsil Xəzanam, Əsəd. Xəzangülün gülləri soldu getdi, təkcə xəzanı qalıb indi.

– Sən allah, elə demə, Xəzan – dedi Əsəd. Ancaq səsindəki hüzndən özü də diksindi: - Nə var səndə? Şükür, sağalırsan. Sən elə əvvəlki Xəzangülümsən mənim, Xəzan. Yaxın gəldi, başının üstünə əyildi və alnından öpdü. Dikəlib ağır addımlarla qapıdan çıxdı. Sahilə divandan qalxıb anasının yanına gəldi, dizlərini büküb kolyaskanın qabağında yerə çökdü və başını onun dizi üstə qoydu. Qızın çiyinləri titrəyirdi.

– Ağlama, qızım, ağlama – deyirdi Xəzangül. Birdən onun qəlbində qızının saçlarını tumarlamaq arzusu baş qaldırdı. Tamam-kamal sağaldığını güman edərək əlini qaldırıb Sahilənin əvvəllər, lap uşaq vaxtı ipək kimi yumşaq olan, indi isə vədəsində yuya bilmədiyindən codlaşıb bərkimiş saçlarını sığallamaq istədikdə əli sözünə baxmadı. Sonsuz bir məyusluq axıb ürəyinə doldu, duruxdu. Bir də dartındı. Yox, əli tərpənmirdi. Dodaqları tərpəndi, bədənində bir soyuq gizilti gəzib dolandı. Əlinin əvəzinə, kədər buludu çökmüş baxışları ilə qızının saçlarına sığal çəkdi, toxunmasa da, toxuna bilməsə də bilirdi ki, o tellər codlaşıb. Ana əllərinin yuyub hörmədiyi, sevə-sevə, oxşaya-oxşaya darayıb bant ya qırmızı lent bağlamadığı qızın saçları elə belə cod olar, - uzanmaz, ətir qoxumaz. Əlinin işləmədiyini görüb danışmağa da qorxan Xəzangül ürəyində söyləyirdi, «Yazıq balam, məndən başın açılıb ki, başını da vaxtında-vədəsində yuya biləsən? Sənin uşaqlığın da mənim

ucbatımdan bir uşaqlıq olmadı, can bala. Təki axırın xoşbəxt olsun, qızım». Dodaqlarının quruduğunu hiss eləyib astadan söylədi:

– Dur, mənə bir udum su ver, bala.

– Su? Bu dəqiqə, ana. – Sahilə cəld qalxdı və özü də qulaqlarına inanmırmış kimi dönüb bir də soruşdu: - Su istəyirsən?

– Hə. – Xəzangül dili ilə dodaqlarını yaladı.

– Bu dəqiqə. – Mətbəxə qaça-qaça fikirləşirdi ki, indi dünyada onun üçün bu sözləri anasının dilindən eşitməkdən böyük xoşbəxtlik yoxdur. Neçə illər idi ki, Sahilə anasına fəhmnən su vermişdi: «Yəqin susamış olar». Bəzən o, heç su içmək istəmədiyi vaxt, ona su gətirmişdi, o isə ya içmişdi, ya da geri qaytarmışdı. İndi isə… öz dili ilə su istəyirdi Xəzangül. Sahilə necə həyəcanlıydısa, iki otağın arasında, qapının ağzında dolu stəkanı əlində saxlaya bilmədi. Stəkan taxta döşəməyə düşüb çilik-çilik oldu, qız peşman-peşman «Oy!» – deyib içini çəkdi və günahkar kimi anasına baxdı. Xəzangül mehribanlıqla gülümsündü:

– Eybi yoxdur, qızım. Su aydınlıqdı. – dedi.

İKİNCİ FƏSİL

Saat yarımdan sonra Xəzangül artıq xəstəxanada idi. Sahilə də, Əsəd də elə təcili yardım maşınında onunla birgə gəlmişdilər. Əsədin köhnə dostlarından olan doktor Kamil, bu axşam xəstəxanada növbətçi olduğuna görə heç yerə tərpənə bilmədiyindən, əhvalatı eşidən kimi, Əsədi iki şəfqət bacısı ilə tibb maşınına mindirib naxoşun dalınca göndərmiş və iyirmi dəqiqə keçməmiş Xəzangülü gətirtmişdi. Kamil Xəzangülün xəstəliyini də, qəzavü qədəri də, Əsədlə olan tarixçəsini də çoxdan və çox gözəl bilirdi. Əsəd Xəzangülün taleyini həkimə elə o vaxt rayondan qayıdıb dəniz qırağında ona rast gələndən az sonra danışmışdı, hələ bir dəfə də Kamili yanına salıb Xəzangülün üstünə gətirmişdi. Onda Kamil Xəzangülü ətraflı

müayinə eləyib evdən çıxandan sonra fikrini Əsədə açıq söyləmiş, tibb elminin bu qədər sürətli inkişafına baxmayaraq, hələlik bu mərəz qarşısında aciz olduğunu və qadının sağalacağına az ümid bəslədiyini etiraf etmişdi. Kamilin o zaman Əsədə dediyi sözlərdən ancaq bu yadında qalmışdı: «Onun xəstəliyinin əsas səbəbi – sarsıntıdı, Əsəd. İkinci böyük sarsıntı olarsa, ya – nə qədər olsa da səndən gizləmirəm – ya öləcək, ya da… sağalacaq. İndilikdə onun üçün dava-dərman havayı əziyyətdi. Onu da sənə deyim ki, ikinciyə ehtimalım daha azdı, Əsəd. Əsəb - yaman şeydi, qardaş. Mənim müşahidələrimə və qənaətimə görə, xəstəliklərin böyük əksəriyyətinin başlanğıc nöqtəsi – əsəb sisteminin pozulmasıdır. Hətta xərçəngin də. Əsəb hiss olunmadan, gündə bir az pozulur, ancaq sağalması, bərpa olunması uzun, səbr və dözüm tələb eləyir, qardaş».

Əsəd Kamilə bir həkimdən çox, bir Allah kimi baxırdı. Bu şəhərin ən adlı-sanlı həkimiydi Kamil. Onun əlinin yüngüllüyündən, bıçağının sayalılığından, ağlının itiliyindən, təcrübəsinin çoxluğundan az qala bütün şəhər danışırdı. Canı ağrıyan, ağır xəstəliyə düşən, sağalacağına ümidi olmayanlar belə ona pənah gətirirdi. Çünki dediyi, bəzən baxan kimi peyğəmbəranə qoyduğu diaqnozlar çox nadir hallarda düz çıxmırdı. O, indi həkimlər arasında dəb düşən kimi, təkcə dar bir sahənin həkimi olmaqdan şüurlu surətdə imtina etmişdi. Həm yaxşı cərrah idi, həm mahir əsəb xəstəlikləri ustası idi, ürəyin, psixologiyanın isə sözün həqiqi mənasında Allahı idi Kamil. Yaşı əllidən təzəcə sovuşmuşdu, amma gur, qalın saçları artıq çallaşmışdı. Sənəti onu özünə məftun etmişdi, gündüzlər xəstəxanada – xəstələri oxuyurdu, öyrənirdi, axşamlar kitabları, keçmişin, indinin məşhur təbiblərinin əsərlərini mütaliə edib beyninə, yaddaşına köçürürdü. «İş vaxtı», «qəbul saatı» məfhumları onun dəftərinə yazılmamışdı. Harada olsa, - qonaqlıqda, toyda, yasda, hətta gecənin şirin vaxtı yatdığı zaman belə, o, həkim idi hər şeydən əvvəl. Qayğıkeşliyi, mehribanlığı isə onun sənətini də, özünü də daha da gözəlləşdirirdi. Ona görə şəhərdə adı böyük bir ehtiram hissilə çəkilirdi, dildən dilə dolaşırdı. Canı ağrıyan hər

kəs özünü, xəstəsi olan hər kəs xəstəsini ona çatdırmağa can atırdı. Kamilin həmişə hər şeyi çatmışdı, təkcə vaxtı olmurdu Kamilin. Özü üçün, ailəsi üçün çox az vaxt ayıra bilirdi. «Başımı qaşımağa vaxtım yoxdur» – deyə-deyə Kamil, Əsəd kimi başını ağartmışdı.

Əlli beşinci ildə Tibb institutunu bitirəndə təyinatını Tacikistanın dağlıq rayonuna vermişdilər. Elə getmək ərəfəsində özü ilə bir yerdə oxuyan, gözəl, ağıllı, ağır-səngin, mehriban, Kamili altı il gizli bir məhəbbətlə sevən Tahirə ilə evlənmiş, cavan ər-arvad bir-birinə qoşulub Pamirə yola düşmüşdülər. Beş il orada elə yaşamış, elə işləmiş, elə hörmət qazanmışdılar ki, vətənə qayıtmaq məsələsi meydana çıxanda taciklər yamanca pərişan olmuşdular, hətta köç məqamında dallarınca ağlayan da tapılmışdı. Həyat bəxş etdiyi, ölümün soyuq əllərindən alıb dünyaya qaytardığı adamlar, üstündən illər keçməsinə baxmayaraq, hələ də Kamili unutmur, gah məktub yazır, gah yanına gəlir, gah da qonaq çağırırdılar. Hətta ağır xəstələrini oradan götürüb Bakıya, Kamilin yanına gətirənlər də çox idi…

… Otaqda iki çarpayı var idi. Qoşa laylı, hündür pəncərə qabağındakı çarpayıda Xəzangül uzanmışdı. Sahilə və Əsəd aşağı tərəfdə, ayaq üstə dayanmışdı. Ağ örtüklü tumbanın üstü bomboş idi. Tələsik çıxmışdılar deyə, nə çay saxlayan, nə stəkan-nəlbəki, nə dəsmal… heç nə götürməmişdilər. Bu, Əsədin yadına indi düşdü, ancaq bir söz demədi. «Səhər gətirərəm» – deyə ürəyindən keçirtdi. Sonra başını qaldırıb Xəzangülə nəzər saldı. Xəzangül, onun baxışlarını tutan kimi, iyirmi il əvvəl olduğu təki, uzun kipriklərini qırpdı və səssiz-səmirsiz, Sahilənin eşidə bilməyəcəyi tərzdə:

– «Mən sənə qurban olum!» – söylədi kipriklərilə.

Əsəd də kiprik çaldı:

– «Mən sənə qurban olum!» – Və gülümsündü.

Heç biri danışmırdı. Xəzangül elə bil danışmaqdan qorxurdu, «birdən yenə danışa bilmərəm, dilim tutular» – deyə ehtiyat eləyirdi. Əsəd də, Sahilə də danışıb onu yoracaqlarından

çəkinib susurdu. Buna baxmayaraq Əsəd, iri, qara əllərini çarpayının nikel üstünə qoyub:

– Bir yerin ağrımır ki, Xəzan? – deyə soruşdu.

– Yox. Yaxşıyam, Əsəd.

– İndi doktor gələcək. Sən onu tanıyırsan, Xəzan. Yadındadı, bir dəfə sizə gətirmişdim.

– O ağ baş kişi?

– Hə. Bilirsən nə həkimdi?

Elə bu vaxt qapı açıldı, əyninə ağ xalat geymiş, ağ başına ağ papaq qoymuş Kamil içəri girdi. Əhvalı yaxşı idi, üzündən mehribanlıq yağırdı. Bununla belə, diqqətlə baxan olsaydı, gözlərində bir yorğunluq da olduğunu sezə bilərdi. Gümrahlıqla:

– Salam! – dedi. – Bizim yanımıza öz ayağı ilə, öz xoşu ilə gələn az olur, amma öz ayağı ilə, sevinə-sevinə gedənlər çoxdur. Xəstənin halı, baxan kimi gördüm, yaxşıdı. Sağlamların halı necədi? – deyə o, üzünü Sahiləyə tutdu, qızın özünü itirdiyini görüb əlavə etdi – Səni deyirəm, qızım!

Sahilə pul kimi qızardı və astaca:

– Sağ olun, doktor, yaxşıyam! – söylədi.

– Hə, sən yaxşı olmalısan. Çünki sən yaxşı olanda anan da sənə baxıb fərəhindən yaxşı olacaq. Dərslərin necə gedir? Gərək ki, o dəfə Əsəd müəllim onuncuda oxuduğunu söyləmişdi.

– Hə, onuncudadı, Kamil – Əsəd dedi.

– Babatdı dərslərim.

– Yox, babat pisdi. Mənim Nərgiz balam da onuncudadı, bu il qurtarır. Medala namizəddi. Yox, gərək sən yaxşı oxuyasan – bu, anan üçün səndən daha vacib lazımdı. – Kamil danışa-danışa düşünürdü ki, Əsəd haqlı imiş – ana-bala bir-birinə necə də oxşayırmış. Genlərdi. İş genlərdədi. Təbiətdə gen, insanlarda gen, bütün kainatda gen… Gen deyirik, amma bu sözün dilimizdə necə adlandığını heç kəs fikirləşmir – bu, bizim dildə zat deməkdir. Xalq bunu yaxşı, yerində işlədib: «Filankəs zatı qırıq adamdır».

Xəzangül isə bu söhbətə qulaq asa-asa fikirləşirdi: «Qəribə adamdı. Xəstə qalıb bir tərəfdə, həkim dərsdən-filandan danışır! Amma qəribə bir söz dedi içəri girən kimi. «Xəstənin halı, baxan kimi gördüm, yaxşıdı!» Yəni elə bir baxışda bilmək olur xəstənin halı yaxşıdı, pisdi? Görünür, bilmək olur». Sonra Xəzangül özü də bilmədən həkimin son sözlərinə cavab verdi:

– Yazıq uşaq bütün vaxtını mənə sərf eləyir. Dərslərinə çox az vaxtı qalır, doktor!

Kamil Xəzangülə sarı döndü, yaxın gəlib çarpayının qırağında əyləşdi və onun nəbzini tutdu, gülə-gülə:

– Hə, bax, belə. Mən elə bayaqdan bunu istəyirdim. Dağdan-arandan danışırdım ki, siz dillənəsiniz. Suala cavab vermək ayrı şeydi, öz xoşuna, öz fikrini bildirmək ayrı şeydi. Bunun çox incə psixoloji əsası var, Əsəd.

– Mən səni başa düşürəm, Kamil. – Əsəd Kamilin bir həkim kimi düşüncə tərzinə heyranlıqla cavab verdi.

Kamil daha o «incə psixoloji əsası» xırdalamadan mətləbə keçdi:

– Danışanda çətinlik çəkmirsən ki?

– Yox.

– Əvvəlcədən bildiyin sözlərin hamısı yadındadı?

– Hə, yadımdadı – dedi Xəzangül, ancaq duruxub fikrə getdi. – Hə, deyirəm, ancaq nə bilim?! Bəlkə…

– Belə… İndi sənin yaddaşını yoxlayaq. – Kamil ani olaraq gözlərini yumub açdı – De görüm, orta məktəbdə sizə ədəbiyyatdan kim dərs deyib?

Xəzangül qımışdı:

– Ədəbiyyatdan?

– Hə. Ədəbiyyatdan…

– Sabit müəllim.

Kamil Əsədə sarı döndü:

– Düz deyir?

– Hə, düz deyir!

– Əla. – Bir az susub soruşdu – Familiyası nə idi o Sabit müəllimin?

– Familiyası… Gərək ki, Əlibəyzadə idi.

– Düzdür – Əsəd fərəh içində təsdiq etdi.

Kamil otağa göz gəzdirib:

– Bax, o yuxarıda, balaca açıq pəncərə var ha, onun adı nədir? – deyə soruşduqda Xəzangül qaşını və kipriklərini yuxarı qaldırıb pəncərəyə baxdı:

– Nəfəslik! – dedi.

Doktor ayağa qalxdı. Gözlərindəki yorğunluq silinib getmişdi:

– Lap yaxşı!.. Hər şey öz qaydasındadı… Sən sağalacaqsan, ancaq gərək darıxmayasan, yaxşı?

– Yaxşı, doktor. Mənimki daha darıxmaqdan keçib.

Kamil əllərini ağ xalatının cibinə salıb otaqda var-gəl elədi, boş çarpayıya baxdı. Sonra üzünü Sahiləyə çevirib:

– Hələlik bu çarpayını da sənə verirəm. Gecələr ananın yanında qala bilərsən – dedi.

Ana da, bala da bir ağızdan:

– Çox sağ olun, doktor! – söylədi.

Kamil sonra Əsədə üz tutdu:

– Belə, Əsəd müəllim. Sən də heç darıxma, ümid edirəm ki, az bir müddətdən sonra sənin xəstən öz ayaqları ilə buradan evə qayıdacaqdır. İndi sovet elmi möcüzələr yaradır, qardaş.

– Mən sizə də, elmimizin qüdrətinə də inanıram, doktor – deyən Əsəd sevindiyindən bilmirdi neyləsin. Əsəd bayaqdan Kamilin hərəkətlərinə, danışıqlarına fikir verirdi. Sualları qəribə göründü ilk anlarda. «Müəlliminin adı nə idi, famili nə idi, nəfəslik… nə bilim nə! Birdən, elə indicə Əsəd bunların mənasını anladı. Kamil Xəzangülün yaddaşını yoxlayırmış. Yaddaş isə başbeyin mərkəzinin fəaliyyəti ilə bağlı fizioloji bir prosesdi. Əgər yaddaş, hafizə yerindəsə, demək, baş beyinin işi, nizamı pozulmayıb, demək o, bədəni idarə etməyə, düşüncəni cilovlayıb nizamlamağa qadirdi. Bax, yəqin elə buna görə də,

Kamil belə inamla «Sən sağalacaqsan!» söyləyir. Yoxsa başqa nə cür ola bilərdi?! Bayaq, Əsəd başılovlu Kamilin yanına gələndə Xəzangülün birdən-birə danışdığını söylədikdə o, diqqətlə qulaq asıb, «Nəsə olub ki, onun dili açılıb. Dərin, sarsıdıcı bir şey olmalıdı, Əsəd. Boş yerə, durduğu yerdə bu, mümkün olan iş deyil» – dedikdə, Əsəd Sahiləyə buraxılış gecəsi üçün təzə paltar, ayaqqabı aldığını söyləmişdi. Sahilə geyinib, onun qabağına gəlib, arvadın gözləri böyüyüb həlqəsindən çıxıb… və sonra işarə ilə Əsədi çağırtdırıb…

Bunları eşidəndə Kamil gülə-gülə:

– Hə, bu, başqa məsələ, Əsəd müəllim! – demişdi. – O, anadı. Ana ürəyi isə dəhşətli dərəcədə həssas olur – xüsusən qız uşağına qarşı. Heç şübhə etmirəm ki, o fikirləşib, - bu paltarı ona heç kəs təmənnasız almaz. Ürəyinə min şübhə axıb dolub bir anda. Bilirsən, Əsəd, əslində onu sənin qayğın, sənin fədakarlığın, sənin diqqətin dilə gətirib. O, yaşasa – buna isə mən inanıram – sənə, ancaq sənə minnətdar olmalıdı.

Kamil Əsədin gözlərində aşıb-daşan sevinci görərək gülümsündü və Xəzangülə, Sahiləyə baxaraq Əsədə döndü:

– Hə, sən arxayın gedə bilərsən – söyləyərək otaqdan çıxdı. Əsəd onun dalınca baxa-baxa qaldı. Minnətdarlıq eləməyə belə macal tapa bilmədi Əsəd.

Palatada üçü qaldı. Sahilə ayaq üstə dayana bilmədiyindən (bu gün ancaq dərsdə oturduğu idi, sonra yanı yerə dəyməmişdi, ayaqları zoqquldayırdı, kötüyə dönmüşdü) bayaq doktorun göstərdiyi çarpayıda oturdu. Çarpayı astaca cırıldadı. Əsəd siqaret çəkmək üçün ağ dəstəyi burub qapını açaraq balkona çıxdı. İkinci mərtəbə idi, həyət yaşıllıq içindəydi, iki şam ağacı bu palatanın balkonunun dibindən üçüncü mərtəbəyə can atırdı. «Yaxşı xəstəxanadı, təmizdi, səliqəlidi» – deyə düşünə-düşünə bir «Avrora» yandırdı. Məhəccərə söykənib daş hasar içində qaralan yaşıllığa tamaşa edə-edə siqaretini çəkdi. Xəzangülün bu gün, bir neçə saat bundan qabaq dil açmasından bəri olanları fikrindən keçirdi. Bu günü Əsəd ömrünün, Xəzangül gedəndən sonra keçən ömrünün – bu illərdə onu demək olar ki,

heç nə belə fərəhləndirməmişdi – ən xoş günü hesab elədi. Nəhayət o, Xəzangüllə ağıllı-başlı danışa biləcəkdi, beynini, qəlbini elə hey, aramsız gəmirmiş, ona rahatlıq verməmiş cavabsız suallarına cavab ala biləcəkdi. Ən ümdəsi isə bu idi ki, Xəzangül sağalacaqdı. Ona Xəzangüldən heç nə lazım deyil. Təki sağ olsun, nəfəsi gəlsin, tək balasının üstündə olsun, başqa heç nə istəmir Əsəd.

Sonra onun fikri keçmişdən, gələcəkdən haylanıb indiyə, xəstəxanaya, xəstəxana ilə, Xəzangüllə, Sahilə ilə bağlı qayğılara qayıtdı. Burada elə bir çətin şey yox idi – bu barədə Əsədin fikri aydın idi. Siqaretini çəkib qurtaran kimi içəri girdi.

– Hə, ana-bala nə pıçıldaşırsınız? Bir-birinizlə danışmaq üçün çox darıxmısınız deyəsən, hə? – deyə Əsəd zarafat etmək istədi.

Xəzangül ağzını açıb minnətdarlıq eləmək üçün nə isə söyləmək istəyəndə Əsəd, qəsdən imkan vermədi və çox ciddi şəkildə Sahiləyə dedi:

– Çox danışıb onu yorma, qızım. O qədər vaxtınız olacaq ki. Onda nə qədər istəsəniz danışarsınız. O qaçmır, sən qaçmırsan. Birdən-birə onu yormaq olmaz. Sən özün də az danışmağa çalış, Xəzan. Yaxşı!

– Yax…şı, Əsəd.

– Sən də başa düşdün, qız?

– Başa düşdüm, Əsəd müəllim. Çox sağ olun. Allah…

Əsəd onun burnuna bir çırtma vurub sözünü deməyə aman vermədi:

– Yaxşı, yaxşı, qoca arvadlar kimi, dil-ağız eləmə, - dedi və güldü. – Sən yaxşısı budur, imtahanların barədə fikirləş. Qabaqdan dövlət imtahanların gəlir.

– İmtahan-zad heç gözümdə deyil, Əsəd müəllim.

– Yox. Sən nə danışırsan? Daha indi şükür, hər şey yaxşıdı, qayğıların azalıb. Bax, kitab-dəftərini sabah gətirərsən bura, axşamlar ananın yanında oxuyarsan, hazırlaşarsan, elə məktəbə də səhər tezdən burdan gedərsən. Dərsdən də çıxıb evinizə yollanarsan, axşamacan hazırlaşarsan. Gündüzlər mən qa-

lacağam burda, gecələr sən. Qaldı ki, bazarlıq-filan, onların hamısını mən eləyəcəyəm, qızım. Yox, yox, mən nə deyirəm, elə də olacaq. Bildin?

– Hə, bildim, Əsəd müəllim.

– Bax belə. Sabah mən burada işlətmək üçün nə lazımsa – qab-qaşıq, stəkan, qənd, çay və s. gətirəcəyəm. İndi tələsikliyə düşdük, yadımızdan çıxdı.

Bu zaman palatanın qapısı açıldı və ağ xalatlı, xurmayı saçlı bir cavan qız içəri girərək Əsədi görəndə təəccübləndi, nazik, alınmış qaşlarını yuxarı dartdı və:

– Tovariş, uje vam para uxodit. Skoro otboy – dedikdə Əsəd qol saatına baxaraq:

– Hə, gecdi. – söylədi Xəzangülə – mən gedim, səhər gələrəm.

Sahilə onu ötürmək üçün ayağa qalxdıqda Əsəd qoymadı:

– Otur, otur. Yaxşı, gecəniz xeyrə qalsın. – deyib ağ xalatlı qızın ardınca çıxmaq istədi. Qapının ağzında nə fikirləşdisə geri qanrılıb Xəzangülə baxdı. Xəzangül uzun kipriklərini yumub qaldırdı. Əsəd də elə elədi. Və qapıdan çıxdı…

… Əsəd gedəndən sonra uzun müddət aralığa dərin bir sükut çökdü. Ana-bala, Xəzangül uzandığı yerdə, Sahilə oturduğu yerdə donub qalmışdı. Elə bil, danışmağa söz tapmırdılar. Halbuki hər ikisinin ürəyi dolu idi. İllər uzunu bir-birinin səsini, sözünü eşitməyən istəkli ana-balanın deyiləsi, danışılası sözümü yox idi? Vardı, çoxdu, lap çoxdu. Ancaq gözlənilmədən onların qəm-qüssə ilə dolu evlərinin qapısını döyən sevinc ikisini də sanki təzədən lal eləmişdi. Bu, onlar üçün göydən düşmüş bir möcüzə idi. Hələ üstəlik Əsədin ürəyi də bu iki dərdli insanı heyrət içində dondurmuşdu. Hərəsi öz aləmində ürəklərinin dərinliyinə baş vurur, Əsəd barədə, onun qəlbi, vicdanı haqda layiqli bir söz tapıb dilə gətirmək istəyir, ancaq, qəribə idi ki, bütün gözəl kəlamlar, ifadələr Əsədin adının qabağında sönük, ölü görünürdü. Əsəd hər cür tərifdən, öygüdən yüksək idi. Xəzangül Əsəd haqqında, çox götür-qoydan sonra, belə bir hökm verdi: «Əsəd insan deyilmiş, Əsəd mələk imiş!

Tanrı Əsəd şəklində göydən endirmişdir, Tanrı Əsəd qiyafəsində mənə cəza vermək üçün asimandan yerə endirmişdir onu. Qoy versin bu əzabları mənə, qoy versin. Mən bundan da böyük cəzalara layiqəm…»

Sahilə də anasına baxmadan, gözlərini par-par parıldayan parket döşəməyə zilləyərək, Əsəd barədə fikirləşirdi: «Görəsən bütün insanlar Əsəd müəllim kimidi? Yox, ola bilməz. Əsəd müəllimə heç kəs bənzəyə bilməz. Amma kaş bütün insanlar onun kimi olaydı – onda yer üzündə dərdli-qəmli adam tapılmazdı, onda hamı xoşbəxt olardı, onda dünya cənnət olardı».

Sahilə başını qaldırdı, anasının səssiz-səmirsiz, tavana baxdığını görüb qorxu içində dilləndi:

– Ana!..

Xəzangüldən səs gəlmədi. Sahilə bir az ucadan, təşvişlə yenə:

– Ay ana! – deyə çağırdı.

Xəzangül xəyaldan ayrıldı:

– Hə, nədi, qızım?..

Sahilənin hövllənmiş ürəyi toxdadı:

– Heç… səsin gəlmədi, elə bildim… yatmısan…

Xəzangül ah çəkdi:

– Yox, yatmamışam, can bala. Düşünürəm…

– Nə barədə, ana?

Xəzangül ağ yastığın üstə, başını qızına sarı döndərdi, ona, çoxdan görmürmüş kimi, xeyli diqqətlə baxıb mənalı-mənalı gülümsünərək:

– Əsəd barədə fikirləşirdim, qızım! – söylədi.

Sahilə bu qəribə təsadüfə çox sevindi, yerində dikəlib uşaq fərəhiylə:

– Elə mən də onun haqqında düşünürdüm, ana – dedi.

Xəzangül bəxtəvərlik içində gülümsündü:

– Nə düşünürdün, qızım?

Sahilə aciz halda çiyinlərini çəkdi:

– Nə deyim, necə deyim, ana. Ayrı cür mehriban adamdı ey belə. Nə isə… adam söz tapıb deyə bilmir. – Bayaq ürəyində Əsəd barədə dedikləri indi ona çox sönük göründü – Belə… sözə sığışmır ey…

Xəzangül köksünü ötürdü:

– Düz deyirsən, qızım. Əsəd insan deyil…

Sahilənin yaraşıqlı gözləri böyüdü, çatma qaşları çatıldı:

– Necə yəni insan deyil?

Xəzangül qızının təəccübləndiyini duyub:

– Əsəd mələkdi, qızım… - dedi…

– Hə, hə, mələkdi, mələkdi. – Sahilə sevinclə az qala qışqırdı. Və qız, çoxdan ötəri bildiyi, hiss elədiyi bir şeyi – Əsədlə anası arasındakı münasibəti, sevginin tarixini – romanını soruşmaq istədi, lakin Əsədin tapşırığını xatırlayıb susdu. Bilirdi – anası dərdlidi, ürəyi doludu, soruşsa, danışacaq. Danışacaq və həyəcanlanacaq, yorulacaq. Bu isə olmaz, yox, qətiyyən olmaz… Odur ki, yorğunluğunu bəhanə edərək:

– Ana, yataqmı, qurban olum? Mən çox yorulmuşam. Elə sən də bu gün az yatmısan. Yat, dincəl, ana.

– Hə, yataq, qızım. Dur işığı söndür. Görək səhər başımıza nə gələcək.

… İşıq sönmüşdüsə də, buludsuz, ulduzları sayrışan göylərdə sanki hara isə axıb gedən ayın ziyası pəncərədən içəri düşürdü. Sakitlik idi, ancaq arabir qonşu palatada kim isə bərk zarıyırdı. Heç biri yerində tərpənmirdi. Sahilə elə bilirdi anası yatıb, anası da elə sanırdı qızı yuxulayıb… Əslində yatmamışdılar. Əsədli-Əsədsiz keçən günlər canlanmışdı və bu xatirələr o qədər çox, o qədər rəngarəng idi ki, qadın heç cür onları nizama sala bilmirdi. Hərəsindən qırıq bir fraqment canlanırdı, o qurtarmamış başqa bir hadisə, xatirə onun üstünə kölgə salıb səsini, təravətini itirirdi. Tez yoruldu və zəif bədəni bu gərginliyə davam gətirməyib şirin yuxunun qoynunda itib qərq oldu. Sahilə isə… bu gün, Əsədin dalınca qaçarkən gördüyü mənzərənin və eşitdiyi sözlərin sehrindən heç cür çıxa bilmirdi. Bu gün, anası onun əynində Əsədin aldığı təzə paltarı görəndən

sonra hadisələr elə sürətlə bir-birini təqib etmişdi ki, əslində qızın bu barədə düşünməyə vaxtı, imkanı belə olmamışdı.

Bu günə qədər Sahilə Əsədgilə gəlməmişdi. Evlərinin yanından üçü bir yerdə keçərkən, Əsəd onu evə dəvət eləmişdi bir-iki dəfə. Ancaq Sahilə razı olmamışdı. Onda Əsəd demişdi: «Yadında saxla, bax, bizim evimiz budu. Birdən lazım olsam… burda yaşayıram…» Sahilə də on səkkiz nömrəli göy qapını yadında saxlamışdı. Bayaq, bir neçə saat bundan qabaq, anası qaşlarını darta-darta, gözləri ilə «Get Əsədi çağır!» deyə işarə edərkən, Sahilə çətinlik çəkmədən düz bir baş bu həyətə gəlmişdi, daha doğrusu qaçmışdı. Həyət o qədər də böyük deyildi, hasarın içindəki bu balaca meydançada, düz ortada bir dənə badam ağacı vardı. Ağappaq idi, çiçək açmışdı. Onun altında bir stol, yanına da iki stul qoyulmuşdu. Divarın dibində su kranı görünürdü. Açıq idi, su axıb gedirdi. Çox da böyük olmayan artırmadan otağın qapısı gözünə dəydi – açıq idi. «Əsəd müəllim evdədi» – deyə düşündü. Eyvana qalxıb qapının ağzında töyşüyünü dərdikdən sonra astadan:

– Əsəd müəllim! – deyə səsləndi. Cavab gəlmədikdə bir də: – Ay Əsəd müəllim! – söylədi. Yenə səsinə hay verən olmadığına görə ehtiyatla içəri girdi. İşıq yanırdı. Əsəd şalvarköynəkdə, köhnə divanın üstündə uzanmışdı. «Yatıb!» Otağa göz gəzdirdi. Qarşı divarın dibində qədimi, ağ çubuqlardan düzəldilmiş bir kitab etajerkası qoyulmuşdu. İki pəncərənin qabağında yazı masası, arxasında da bir stul vardı. Əsəd pencəyini stulun çiyinlərinə keçirmişdi. Birdən Sahilənin gözləri alacalandı. Qız, balaca şüşə çərçivəyə salınmış şəklini stolun üstə görəndə qeyriiradi alt dodağını dişlədi. Asta addımlarla irəli yeridi, şəklə baxdı. Özü idi, öz şəkli idi Sahilənin. Qəzəbləmi, maraqlamı – bunu ayırd edə bilmədi – dönüb Əsəd müəllimə baxdı – daha doğrusu, onun ağ saçlarına baxdı. «Demək, deyilənlər düz imiş? Əsəd müəllim mənə vurulubmuş? Bəs bu şəklimi hardan tapıb görəsən? – deyə düşündü, baxışları bir anlığa ilişib Əsədin ağ saçlarında qaldı. Və sonra… titrək əlini irəli uzadıb şəkli ehmalca götürdü, baxdı, baxdı… birdən tanıdı şəkli… Bu, anasının – Xə-

zangülün şəkli idi. Eynən belə bir əks onların albomunda da vardı. Çevirib arxasına baxdı. Yazısı vardı. Şagird xəttilə bu sözlər yazılmışdı: «MSQO. Baxıb xatırlama, xatırlayıb bax! Xəzangül, 1960-cı il». Sahilənin bədəni uçundu. İndi ona hər şey aydın idi. Aman allah, gör insanın başına nələr gələrmiş! Demək, bunlar bir-birini seviblər, seviblər. Ancaq...

Sahilə özünü ələ aldı, vaxt az idi. Şəkli son dərəcə ehtiyatla yerinə qoydu, demək olar ki, barmaqlarının ucunda Əsədin yatdığı divanın yanına gəldi… Yenə onun ağ saçlarına baxmağa başladı. Kişi elə şirin yatmışdı ki, çağırmağa ürəyi gəlmədi. Və qəribə idi ki, birdən-birə ürəyinə çox doğma bir hiss axıb doldu – ona elə gəldi ki, Əsəd onun atasıdı, doyunca üzünü görmədiyi, nəvazişini hiss eləmədiyi, səsinə, üzünə həsrət qaldığı dost-doğma atasıdı. Özü də hiss eləmədən kiçik, ağ əlini onun ağ saçlarına çəkə-çəkə həzin, kövrək bir səslə:

– Əsəd… - dedi və qəhər boğduğundan «müəllim» sözü dodaqları arasında çırpınıb içəridə boğuldu. Elə bu zaman Əsəd sinəsi üstəki sağ əlini qaldırıb saçlarında gəzən o isti əli tutdu və gözlərini açmadan:

– Gəldin, Xəzangül?.. Bəs niyə belə gec gəldin, Xəzan? - deyə pıçıldadı. Sahilə diksinib əlini çəkdi Əsədin iri əlinin içindən. Bunu elə sürətlə elədi ki, Əsəd gözlərini açdı və yuxuda gördüyü Xəzangülün əvəzinə Sahiləni başı üstə görüb dik oturdu:

– Sahilə, sənsən? Nə olub?

Sahilə çaşqın halda ancaq:

– Anam… - deyə bildi…

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Nadirə xanım maqnitafon lentində Ceyhunun Reyhan adlı bir qadınla danışığı həkk olunmuş parçanı axırıncı dəfə dinləyən kimi mayor Hacı Əliyevə zəng eləyəndən yarım saat keçməmiş, o, özünü yetirmişdi. Nadirə əzgin, kədərli vəziyyətdə

Hacını qarşılamış, içəri, Ceyhunun otağına dəvət eləmiş, mayor da keçib xırda stulda oturmuş, dər-divarı Ceyhunun şəkilləri ilə bəzənmiş otağa göz gəzdirib Nadirənin - aman-zaman bir balasını itirmiş bu ananın halına yanmışdı, qəlbən yanmışdı. Və hardasa, ürəyinin dərinliklərində Ceyhunu qətlə yetirən o vicdansızı indiyə qədər tapa bilmədiyinə görə özündən narazı qalmışdı. Nadirənin kədərli gözlərinə baxmağa da utanırdı Hacı. Nadirə xanım isə ona sual dolu baxışlarını zilləmişdi, ondan nə isə yeni bir məlumat eşidəcəyi ümidini hələ itirməmişdi. Hacı isə divardakı şəkillərə tamaşa edirdi. Nadirə xanım axırı dözməyib soruşdu:

– İşdən təzə nə xəbər var, Hacı qardaş?

Hacı nəzərlərini divarlardan yığıb günahkar uşaq kimi çiyinlərini çəkərək:

– Hələ əsaslı bir şey yoxdu, Nadirə xanım – dedi. – Axtarış davam edir. Ancaq çox təəssüf ki, indiyə qədər tutarlı bir ilişik nöqtəsi tapmamışıq. Bu, mənim fəaliyyətimdə ən dolaşıq və düyünlü bir iş oldu. Rəisimiz də hər gün soruşur.

Nadirə köksünü ötürüb:

– Mənim günahsız oğlum torpağın altında çürüyür, qatili-sə arın-arxayın azadlıqda gəzir və kim bilir, bəlkə yeni cinayətlər də törədir - söylədi.

– Hə, təəssüf ki, elədir, Siz haqlısınız, Nadirə xanım – deyərək Hacı söhbəti dəyişmək, konkretləşdirmək istədi. – Siz… deyirsiniz lent tapıbsınız… Hanı o lent?

Nadirə maqnitafona işarə elədi.

– Burdadı.

– Zəhmət olmasa, onu səsləndirin.

Nadirə düyməni basdı. Təmiz, aydın yazılmışdı söhbət:

« – Ya nesçastnaya jenşina, Djek».

« – Ya tebya sdelayu sçastlivoy, doroqaya. Tı tolko lyubi menya».

« – Ya tebya oçen lyublu. Vseqda budu lyubit, Malış. Tı moy xoroşiy, tı moy silnıy, Malış».

« – Ya tebya obajayu, Reyxan».

Lent xırıldayıb susdu. Hacı vəchlə ayağa qalxıb:

– Hə, bu çox yaxşıdır. Yəni bu lentin tapılmağı çox yaxşıdı, Nadirə xanım. Demək, bu oğru işi deyil. Oğru variantını silib atmaq lazımdır. Bu, qəsdən qadın üstündə edilmiş bir qətldir. – dedi və əllərini cibinə qoyub otaqda gəzindi, yenidən şəkillərə baxmağa başladı. Sanki Ceyhunla şəkil çəkdirmiş adamlar arasında o qadını axtarırdı. Tərs kimi onların arasında da elə cavan qadın gözə dəymirdi.

– Demək, qadının adı Reyhandır.

O gəlib mizin arxasına keçdi, dəri qovluğun içindəki kağızları açıb vərəqləyəndən sonra Reyhanın adını yazdı. Başını qaldırıb Nadirəyə baxdı:

– Tanışlarınızın, bu evə gəlib gedənlərin arasında elə bir qadın xatırlamırsınız, Nadirə xanım?

– Yox. Bizə elə adam gəlməyib. Ancaq var belə bir qadın. Odur zəng eləyib susan.

– Nə vaxtlar zəng edir?

– Vaxtını dəqiq bilmirəm. Biz gündüzlər evdə olmuruq. Ancaq üç-dörd dəfə axşamlar da zəng edib, di gəl ki, səsini çıxarmayıb.

– Deməli belə. – Hacı fikrə getdi və az sonra əlavə elədi. – Demək, əgər zəng eləyirsə, Ceyhunun ölümündən onun xəbəri yoxdu. Başqa adam öldürüb Ceyhunu. Yoxsa o qadın Ceyhunun yoxluğunu bilə-bilə, daha bura niyə zəng çalırdı?

– Hə də… Mən də elə fikirləşirəm, o kimdirsə, Ceyhunu axtarır.

– Bəli. Siz … mənim tapşırığımı unutmamısınız ki?

Nadirə qaşlarını çatdı:

– Hansı tapşırığınızı, Hacı qardaş?

– Siz demişdiniz ki, parçalarınızı, üzüklərinizi, sırğalarınızı da aparıblar, elə deyil?

– Hə.

– Mən demişdim ki, küçədə, bazarda, avtobusda, trolleybusda diqqətli olun, bəlkə birinin əynində, barmağında, boyun-boğazında o şeylərdən birini tanıya bildiniz!

– Baxıram. Ancaq heç nə gözümə dəymir. Bir də onlardan ancaq iki şeyi görsəm, tanıyaram.

– Nədi onlar?

– Biri – üzükdü. Təkqaşlı brilyant üzükdü. Rəhmətlik anamdan yadigar qalmışdı. Atam onu ailə quranda mənə bağışlamışdı.

– Onu nədən tanıyarsınız ki?

– Qızılından və qaşından. Qızılı ağ təhərdi, indi elə qızıllar yoxdur. Nazikdi həlqəsi, çox nazikdi. Brilyantının da içində kiçik, lap kiçik, iynə ucu boyda qara bir nöqtə var. Xüsusi diqqətlə baxmasan, görə bilməzsən.

– Yaxşı detallardı. Qoy bunları qeyd eləyim. – Hacı yazdı. – Bəs ikincisi nədi, Nadirə xanım?

– İkincisi bir yapon parçasıdı. Nazik, qırmızı ipəkdi. Yaponiyadan gətirmişdim. Ceyhunumun nişanlısı üçün saxlamışdım. Özü də bilirdi. – Bu sözləri deyəndə o, qeyri-iradi doluxsundu.

Hacı Nadirənin nəmlənən gözlərinə baxmamaq üçün başını aşağı salıb kağıza təzədən nə isə qeyd elədi. Nadirə titrək səslə davam etdi. Qalan şeylərin elə xüsusi bir əlaməti yoxdu. Onlardan hər kəsdə ola bilər.

– Elə bu ikisi də kifayətdi, Nadirə xanım. Bunlardan biri ələ keçsə, bəsimizdi. Çünki onu qüvvətləndirəcək başqa bir dəlil də var əlimizdə.

– Nədir ki, o?

– O lentdəki səsdi, Nadirə xanım. İndi, təzəliklə işimizdə səs ekspertizasından da istifadə etməyə başlamışıq. Səs – barmaq cizgiləri kimi inkaredilməz dəlildi.

– Barmaq cizgiləri bir-birinə oxşaya bilməz – bunu mən də bilirəm. Ancaq səs… səs oxşayır axı! Məsələn, mən anabala tanıyıram – bizim dostumuzdular – səsləri bir-birinə elə oxşayır ki, çox vaxt telefonda qarışdırıram.

– Ola bilər, Ancaq hər səsin özünə görə çaları və fərdi xüsusiyyəti vardır – Nə qədər oxşar olsalar da, bir məqamda, bir nöqtədə ayrılırlar, fərqlənirlər, Nadirə xanım. Odur ki, siz bu lenti yaxşı saxlayın, o, bizə lazım olacaq…

Nadirə heç nə demədi, başını yana əyib məlul-məlul Hacının üzünə baxdı. Hacı söhbətin bitdiyini bildirmək üçün ayağa qalxıb qovluğunu bağladı və indi yadına düşürmüş kimi:

– Bəs professor hardadı? – deyə soruşdu.

– Bağa gedib!

– Əhvalı necədi kişinin?

– Eh, necə olacaq? Nə özünü bilir, nə sözünü bilir. Yaxşı ki, o bağ varmış, yoxsa bağrı çatlardı. Əvvəllər key kimi idi – elə bilirdin heç bunun oğlu ölməyib. Amma vaxt keçdikcə yara göynədir, soyuduqca ağrısı daha da çoxalır…

– Böyük müsibətdi, Nadirə xanım. Yenə səbrli olmaq lazımdır. Gələndə məndən ona salam deyin, xahiş edirəm. Nədənsə o kişi mənim yaman xoşuma gəlib – mərd adama oxşayır…

Nadirə qəmli-qəmli gülümsünüb heç nə söyləmədi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

May günəşi ağ buludların arası ilə axıb günbatana doğru gedirdi. Havada yüngül meh vardı, balkonun qabağında əkilmiş hündür, artıq qocalmaq üzrə olan çinarların körpə yarpaqlarını yüngülcə titrədirdi.

Şənbə günü olduğundan həyətdəki uşaq bağçasının qapıları bağlı idi, hay-küy yox idi. Ancaq üstü şiferlə örtülmüş «besedka»nın altında üç-dörd oğlan uşağı oturmuşdu, nə barədə isə danışıb gülürdülər. Hacı gedəndən sonra evdə qərar tuta bilməyən Nadirə bu səs-küyə balkona çıxmışdı, kədərli-kədərli onlara baxırdı. Neçə illər qabaq onun Ceyhunu da öz yoldaşları ilə tez-tez orada oturardı, onlardan biri gitara çalardı. Qəribə idi ki, Nadirə indi də o uşaqlara baxa-baxa gitaranın səsini eşidirdi və fikrən Ceyhunu da o sehirli gitara səsi qaytarıb bu uşaqların

arasına gətirirdi. Nadirə bir neçə dəfə az qala ağzını doldurub «Ceyhun» deyə oğlunu evə çağırmaq istəmişdi. Ancaq beynində, xəyalında birdən o gitara susmuş, əvəzində yarımçıq lent yazıları səslənmiş və ananın əlini-ayağını soyutmuş, dilinə qıfıl vurmuşdu. Burda da duruş gətirə bilməyən Nadirə otağa keçmiş, itiyi itmiş adam kimi ora-bura vurnuxmuşdu. Səhər tezdən dolma büküb asmışdı. Yarpağın xoş ətri evi başına götürəndə mətbəxə gəlib qazı söndürmüş, ac olduğuna, artıq nahar vaxtının çoxdan ötdüyünə baxmayaraq, qazanın ağzını da açmamışdı.

Hələ şənbə günü idi, deməli, Salman bu gün bağdan qayıtmayacaqdı, sabah da bütün günü orda qalacaqdı, axşam isə ya gələ, ya gəlməyə… Çünki, bəzən bazar günü də qayıtmırdı, yatıb birinci gün tezdən birbaşa işə sürürdü maşını… Lent məsələsindən hələ xəbəri yox idi Salmanın. Bu dərdi hələ tək çəkirdi Nadirə. Arada bir maqnitafonu da götürüb bağa getmək istədi, ancaq yol gözünə durdu – burdan trolleybusla «Baksovet» metrosuna get, ordan «Əzizbəyov» metrosuna, ordan da 72 saylı avtobusa min, Bilgəhə… Yol ona çox uzun, zəhlətökən və yorucu göründüyündən bu fikrindən daşındı. Həm də düşündü ki, Salmana deməyin də indi elə bir xeyri yoxdu, sadəcə onu da təzədən pərişan eləyəcək, vəssalam. Qoy öz fikirləri ilə, ürəyi ilə tək qalıb dincəlsin… Son vaxtlar onsuz da başı yığıncaq götürmür Salmanın, əsəbi olub, kəmhövsələ olub. Bəzən öz-özünə danışır, kimisə söyür, fikri dağınıq olub – qoyduğu şeyi axtarıb tapa bilmir… Eynək alnında ola-ola eynəyini axtarır, maşını açıq qoyub gəlir, maşını Akademiyanın qabağında qoyub evə piyada dönür… Nadirə bir qadın kimi, yaxşı başa düşürdü ki, son vaxtlar Salmana bir-birinin dalınca çox ağır zərbələr dəyib və buna hər kişi dözməzdi. Mirzə Yanarın əlyazması məsələsi, Gülmirənin o sərt çıxışı, İltifatın dönüklüyü, Nurəddinin onu didib-parçalamağa hazır olması, nəhayət, Ceyhunun gözlənilməz ölümü… Bütün bunlar dalbadal olmuşdu, Salman bir zərbədən özünü doğruldub qamətini düzəltməmiş, ikinci zərbə vurulmuşdu, sonra üçüncü, sonra dördüncü… Nadirə, əlbəttə, bu işlərin, bu dolaşıq-mürəkkəb düyünlərin içində

çaşıb qalmışdı, kimin haqq, kimin nahaqq olduğunu artıq təyin edə bilmirdi – çünki bu zərbələrin bir başı da hardasa onu da tutmuş və karıxdırmışdı. Aradan xeyli vaxt keçəndən sonra isə, tapılan bu lent yazısı Nadirənin yarasının qaysağını təzədən qopartmış, onu sarsıtmışdı. Səhərdən «Reyhan» adı beynində fırfır fırlanır, Nadirəyə rahatlıq vermirdi. O qadını təsəvvür eləmək istəyirdi, gözünün qabağında canlandırmaq istəyirdi. Ancaq səsindən başqa heç nə eşitmirdi, heç nə görmürdü. Bir dəfə isə, azca bundan qabaq yorulub-əldən düşüb, divanda uzananda Reyhan bəstəboy, xurmayısaç, qaynar baxışlı bir qadın kimi ani olaraq gözlərinə göründü. Qəribə idi ki, onun əynində Nadirənin keçən il Yaponiyadan məhz Ceyhunun adına alıb gətirdiyi o qırmızı ipək parçadan tikilmiş çox yaraşıqlı bir don vardı. Tükləri biz-biz oldu Nadirənin o anda. Qadın o qədər qəşəng, cazibədar və yaraşıqlı idi ki, oğlunun belə qız seçdiyinə görə qəlbini ani bir sevinc bürüdü… Lakin… bunlar xəyalmış, sən demə! Bir göz qırpımında hər şey uçub dağıldı, qadın da yox oldu, o gözəllik də, o qırmızı libas da… Nadirəyə isə ürəyini çalın-çarpaz dağlayan acı bir hiss qaldı. Sonra fikri dolanıb Hacı ilə söhbətinin üstünə qayıtdı. Qəribə idi ki, Hacı bu dəfə Nadirəyə heç bir təsəlli vermədi. Lent yazısını dinləyib qadının adını dəftərçəsinə yazdı, «oğru deyil bu, bu, qəsdən qətldi, qadın üstə qətldir!» – deyib, bir az ordan-burdan danışıb getdi. Nadirə bunun mənasını heç yerə yoza bilmirdi. «Bəlkə də lazım bilməyib. Bəlkə artıq kələfin ucu əlinə keçib. Hə, hə, elədi ki, var. Qızın adını eşidəndə o, nə isə canlandı, dirçəldi. Səsinə də çox böyük əhəmiyyət verdi Hacı. Səs ekspertizası deyirdi, nə deyirdi. Bu boyda şəhərdə bu qədər qadının səsini necə yoxlamaq olar?.. Yox, heç ağlım bir şey kəsmir…»

Divanda o biri üzü üstə çevrilib, «Kim ola bu Reyhan, ilahi?» – deyə özü də bilmədən ucadan soruşdu. Elə bil kimsə qabağında dayanmışdı və onun bu sualına indicə cavab verəcəkdi. Ancaq Nadirənin bir özü idi, bir dizi… «Yox, - o, ürəyində deyirdi – Yox, var o, hardasa bu şəhərdədi o qadın… Bunu Ceyhunun yoldaşları bilməmiş olmaz – Saleh, Samir bilməmiş olmaz.

Bu yaşda oğlanlar sirrlərini bir-birinə deyir axı. Heç ola bilməz ki, Ceyhun Reyhanla görüşdüyünü, elə bir qadınla tanış olduğunu Valehə, Samirə açıb deməsin. Niyə onda Salman Hacının ağzını yan saldı, qoymadı o uşaqları əməlli-başlı dindirsin. «Əlişir də, Süleyman da mənim dostlarımdı, o oğlanların ikisi də mənim gözümün qabağında böyüyüb, mənə «əmi» deyiblər… Yox, elə şeyi heç ağlına da gətirmə. Saleh, Samir oğru, qatil? Yox, Hacı, yox»…

«Onlar bilməmiş olmaz.» – fikri Nadirəni divandan qaldırdı. Asta addımlarla Ceyhunun otağına getdi, stolunun üstündəki balaca, qırmızı bloknotu götürüb asta-asta, adları oxuya-oxuya varaqlamağa başladı. Bu, Ceyhunun özünün şəxsən tanıdığı adamların telefon nömrələri yazılmış bloknot idi. Süleyman Vüsalın nömrəsi gözünə birinci dəydi. Əlində dəftər telefona sarı gedib onu götürərək divanda gəlib oturdu və necə soruşacağını götür-qoy edə-edə nömrəni yığdı. Dəstəyi bir qız götürdü. Güman ki, bu, Samirin bacısı Nərgiz idi:

– Salam. Samiri olar? – deyə Nadirə tanışlıq vermək istəməyərək kəsəcə soruşduqda Nərgiz:

– Samir yoxdu – dedi – Leninqrada gedib. Təcrübəyə. Bağışlayın, kimdi soruşan?

Nadirə cavab əvəzinə dəstəyi aparatın üstünə qoydu. Salehin telefonunu isə heç götürən olmadı.

Nadirə qolları qoynunda başını xalçalı divara söykəyib tavandan asılmış çilçırağa baxmağa başladı. Hava qaralmışdı. İçəri alatoran idi. Divar saatının yeknəsək çıqqıltısını bayaqdan eşitmirdi Nadirə. İndi eşitdi və əqrəblərə nəzər saldı, yeddiyə işləyirdi. Nadirə hələ qabaqda uzun bir gecənin olduğunu xatırlayıb hövülləndi. Ürəyi sıxıldı. Dəhşətli bir təklik hiss eləyirdi Nadirə xanım. İndi belə halında onun yanında dərd bilən, çox yaxın, başa düşən bir kimsənin olmağı necə də lazım idi? Amma yox idi. Ona canı yanan bircə bacısı Sədəf idi – o da ayağını bu qapıdan tamam kəsmişdi. İki ildən çox idi ki, nə atası Müseyib kişi, nə bacısı Sədəf, nə də Sədəfin oğlu Rəhim – Nadirənin dünyada qalmış ən yaxın adamları bu evə baş çəkməmiş-

dilər. Onun öldüsündən, qaldısından xəbərsiz idilər. Salmandan küsmüşdülər – o, öz kobudluğu ilə Müseyibin də, Sədəfin də qəlbinə toxunmuşdu, Rəhim isə Ceyhundan incimişdi. Nadirə neçə dəfə gedib ağlamış, yalvarıb-yaxarmış, «mənim sizdən başqa kimim var, gəlin-gedin, məni tək qoymayın!» – demişdi. Müseyib kişi isə, ürəyinə daş bağlayıb: «Sənin bircə Salmanın var, o bəsindi.» – deyə hirsindən, hikkəsindən dönməmişdi – «Biz yoxuq sənin üçün, bala» – «Mən vəsiyyət eləmişəm, mən öləndə o, mənim üstümə də gəlməsin, yoxsa…» – kişi qəhərlənib sözünün dalını deyə bilməmişdi. Bu söhbəti dinləyən, əlini çənəsinə dayayıb fikrə getmiş Sədəf də, çox istədiyi Nadirənin halına biganə qalmış, kəlmə belə kəsməmiş, nə üçünsə sakitcə ağlamışdı. Müseyib siqaret yandırıb, «Qabaqlar adamlar belə deyildi, bala. Qanacaq, mərifət vardı. Nə olar mən hambal olmuşam, nə olar mən indi qarovulçuyam, lap heç kəsəm – axı, mən də insanam, bala. Sən professorsan deyə gözümüzü deşəcəksən? Yox, siz başqa dünyanın adamları olubsuz. Sənin uşağın da bizi bəyənmir. Nə olar! Qoy bəyənməsin. Biz sizə yaraşmırıq, qoy yaraşmayaq.» – demişdi. Müseyibin bu sözləri Nadirənin ürəyini çalın-çarpaz dağlamışdı, yandırmışdı içərisini və daha heç nə demədən evdən çıxmışdı. Elə o çıxan çıxmışdı. Ceyhunun müsibətində heç biri gəlməmişdi. Nadirə heç cürə ağlına sığışdıra bilmirdi ki, onlar bilə-bilə gəlməyiblər. Yox, bu qədər kinli olmaz onun atası, bu qədər ürəksiz deyil bacısı. Nadirə özünü inandırmağa çalışmışdı ki, sadəcə xəbərləri olmayıb. Yoxsa gələrdilər, mütləq gələrdilər. Hərdən özünü danlayırdı ki, niyə o vaxt Ceyhun öləndə atasına, bacısına xəbər göndərmədi?! Niyə göndərmədi? Başını itirmişdi, adı belə yadından çıxmışdı. Ancaq bu, indi də onun ürəyini göynədirdi. Daha gec idi. Aradakı uçurum daha da dərinləşdi bu gəlməməklə! Nadirə öz təkliyi ilə barışıb oturdu. Əlindən nə gəlirdi ki?!

Nadirə divanda o tərəf, bu tərəfə çövrükə-çövrükə ürəyində götür-qoy eləyib yenə Gülmirənin üstünə gəldi, bir daha dərk elədi ki, aralarında yaş fərqi çox olsa da, bütün bu illər ər-

zində onun həmdərd, rəfiqə adına tanıdığı, üns bağlayıb meyl saldığı yeganə bir insan varsa da – o da Gülmirədi. Gülmirə həssasdı, dəyanətlidi, cəsarətlidi, o, qarşısındakı adamı yaxşı başa düşür, dərdli olduğunu bilincə özünü unudub onun ürəyi, həyatı ilə yaşayır. Nadirə Gülmirəni bu cəhətlərinə görə sevirdi, hörmət eləyirdi. Və bunu da heç vaxt yadından çıxartmırdı ki, o, əvvəllər, Salman dostunun qızı kimi ona havadar çıxıb. İnstituta gətirəndə, mövzu verəndə Nadirə bunun əleyhinə olmuşdu, qızın elmi qabiliyyətinə şübhə ilə baxıb Salmanı qınamışdı. Bu da yaxşı yadında idi ki, Gülmirə elm aləmində gücsüzlüyünü hiss eləyəndə, elə o vaxt Orxana sığınmışdı, onun təmənnasız məhəbbətinə pənah gətirmişdi. Nadirə yaxşı xatırlayırdı ki, Gülmirə Orxanın onu sevdiyi günlər necə də bəxtəvər sanırdı özünü, arxalı bilirdi özünü. Doğrudur, Gülmirə bu barədə ona heç nə söyləmirdi, ancaq Nadirə uşaq deyildi, sözsüz də hər şeyi başa düşüb anlayırdı, görürdü. Sonra, Orxan dünyadan köçəndən sonra Gülmirənin təkliyi, qəmli-kədərli günləri başlamışdı. Ancaq o, kədərin qabağında sınmamışdı, əyilməmişdi, elə bil ona inanmayanların hamısının acığına o, tamam dəyişmiş, özgə – cəsarətli, işlək, dözümlü bir adam olmuşdu. Dalbadal elmi məqalələri çap olunmuşdu Gülmirənin, müdafiə eləyəndən sonra isə elə bil ona yeni bir ilham, təzə, qüvvətli bir inam gəlmişdi, sanki tutulub daş-kəsək içində itmiş bir bulağın gözü açılmışdı. Lakin Gülmirənin üstünə bircə şey yaman kölgə salmışdı – o da Mirzə Yanarın əlyazması məsələsi idi, Salmanın üstünə ləkə salması idi. Bax, bu, onu həmişə düşündürürdü, xəcil eləyirdi. Salman ona heç nə deməsə də, qadın, onun gözlərinin içinə şax baxa bilmirdi. Nadirə bütün bunları düşünə-düşünə, lap yorulub əldən düşdüyü vaxt, bu qərara gəldi ki, Gülmirə bədbəxt qadındı, çünki təkdi, könül həmdəmi yoxdu. O, hardasa özü ilə Gülmirə arasında qəribə bir oxşarlıq görüb dərin fikrə getdi.

BEŞİNCİ FƏSİL

Amma belə deyildi. Gülmirə indi özünü çox xoşbəxt sanırdı – əlbəttə, bu xoşbəxtlik nisbi xoşbəxtlik idi, gözü-könlü tox olan Gülmirəyə bəs eləyəcək xoşbəxtlik idi. Əvvələn, Orxanın evinə köçməyi onun qəlbini xeyli toxtatmışdı, qəribə bir nisgil içində olsa da, Gülmirənin Orxansız günləri sona çatmışdı – fikrən, qəlbən Orxanlı idi o indi. İkincisi, Orxanın o zaman açıb-ağartmadığı o böyük məhəbbət hələ də bitib-tükənmirdi, davam eləyirdi. Məsələ burasında idi ki, Gülmirə dəmir qapısına «Orxan Əlizadə» sözləri yazılmış bu otaqlara köçəndən xeyli sonra, növbəti yır-yığışların birində, arakəsmənin üstündə düzəldilmiş taxçadan bir ümumi dəftər tapmışdı. Dəftər Orxanın əliylə yazılmışdı – hamısı şer idi. Onu tapanda Gülmirə böyük bir xəzinə tapmış adamdan çox sevinmişdi. Qəribə idi ki, dəftəri ürəyi atlana-atlana vərəqləyib axıra çıxanda özü də gözləmədən belə bir qərara gəlmişdi ki, bu dəftəri birdən-birə oxumayacaq. Tez qurtarar və sonra Gülmirə neyləyər? Hər gün, ya həftədə bir şer oxuyacaq və elə biləcək ki, bu şeri Orxan bu gün yazıb! Və beləliklə, o, Orxanın hər gün isti səsini, doğma sözünü eşidib sevinəcək. Bu isə, böyük səadət idi onun üçün. Qəlbi təzədən Orxana qarşı dərin, şirin bir duyğu ilə dolmuşdu. Qəribə bir sövqi-təbii ilə duymuşdu ki, Orxan bu şerləri onun eşqilə, onun üçün yazıb və bu, onun qəlbini kədər qarışıq bir sevinclə doldurmuşdu. Birinci gün, dəftəri tapdığı anlarda, gəlib miz arxasında oturaraq, birinci şeri – cəmi dörd misradan ibarət şeri oxumuş və gözləri yaşarmışdı:

Gəlmisən ömrümə qaranquş kimi,
Sənsiz gül açılıb, yaz ola bilməz.
Adını qəlbimə yazmışam, gülüm,
Dünya dağılsa da, pozula bilməz.

Sözlər diri idi, canlı idi, isti idi, elə bil bax bu dəqiqə otağın gözəgörünməz bir yerində dayanmışdı Orxan, bir az ilişikli, bir az qalın səsilə bu sözləri ona söyləyirdi. Gülmirə bu səsi

aydın eşidirdi. Əllərinin içi ilə gözlərini silib, ömründə ilk dəfə verdiyi qərara, çıxardığı hökmə əməl edə bilməyərək dalbadal bütün şerləri oxumuşdu. Sonuncu şeri oxuyanda artıq hava işıqlanırdı. Və bütün gecəni yatmadığına baxmayaraq, Gülmirə bu gecəni ömrünün ən xoş günü sayırdı – çünki Orxan, hətta sağlığında da Gülmirəyə bu boyda sevinc bəxş eləməmişdi. Hərdən, çox xəsisliklə, yəni utandığından çəkinə-çəkinə ona bir şer verəndə Gülmirə o gecəni səhərəcən yata bilmirdi. İndi isə… bu qədər şer… Və elə həmin gecə beynində, ürəyində arzu doğmuşdu – o şerləri, ümumiyyətlə, Orxanın qələmindən çıxan ədəbi parçaların hamısını toplamaq, makinadan çıxartmaq, yaxşı bir müqəddimə yazaraq ayrıca kitab şəklində çap etdirmək necə də gözəl olardı. Bu fikir Gülmirəni elə qanadlandırdı ki, iki-üç ay ərzində bütün işlərini kənara qoyaraq, həmin işlə məşğul oldu. Hətta Razin qəsəbəsinə, Orxanın ata evinə gedərək bacıları ilə görüşdü, Şirin arvadın ölümü münasibətilə başsağlığı verib, nəhayət, gəlişinin məqsədini söylədi. Orxanın böyük bacısı bu xəbəri eşidib hədsiz sevindi və mərhum qardaşının bütün kağızlarını, qovluqlarını onun ixtiyarına verdi. Gülmirə vaxtilə əzizinin əlləri, nəfəsi toxunmuş kağızları qəlb çırpıntısı ilə vərəqlədi. Üç hekayə və bir gündəlik tapdı. Gündəlikdə adda-budda şerlər də vardı. Gülmirə onları oxumadan evə gətirdi və evdə arxayın-arxayın oxudu. İlahi, bu necə məhəbbət imiş, necə yerə-göyə sığışmayan imiş! Bax, bu sevgi idi Gülmirəni xoşbəxt eləyən. Yeddi çap vərəqi həcmində bir kitab əmələ gəldi, Orxanın şəklini də əlavə edib əlyazmasını nəşriyyata təqdim elədi. Xoşbəxtlikdən nəşriyyatda bu təşəbbüsü alqışladılar. Nəşriyyatın direktoru sən demə, Orxanı yaxşı tanıyırmış. Onun vaxtsız ölümünə kədərlənənlərdən biri də elə o imiş. «Orxan ölməli oğlan deyildi, Gülmirə!.. Bizim kisəmizdən – elmin kisəsindən getdi Orxan. Sən yaxşı eləmisən ki, bu əsərləri toplayıb gətirmisən. Yazı, xüsusən yaxşı yazı bizim mənəvi sərvətimizdi. Onları qorumaq, çap etdirmək, gələcək nəsillərimizə çatdırmaq bizim vətəndaşlıq borcumuzdu, bacım. Mən

üstünü yazıram, gələn ilin planına salsınlar. Apar ver bədii ədəbiyyat şöbəsinin müdirinə.

Gülmirənin uçmağa qanadı olmamışdı onda. İndi isə o, yerə-göyə sığışmırdı – çünki Orxanın «Yadigar» adlı şerlər kitabı çıxmışdı. Elə bu gün işin axırında nəşriyyata gedib on nüsxə kitab gətirmişdi. Kitabı vərəqləməkdən doymurdu. Mətbəə, qurğuşun iyi ona dünyanın ən gözəl ətrindən də xoş gəlirdi. Servantın şüşəsi qabağında mehriban-mehriban ona baxan Orxanın şəklinin yanına bir nüsxə qoydu, çəkilib kənardan tamaşa elədi. Şəkil elə bil dil açmaq, nə isə demək istəyirdi, ancaq dodaqları tərpənmirdi, Gülmirə isə astadan, mükəddər bir səslə:

– Səni təbrik eləyirəm, Orxan, əzizim! – dedi. Sənin şerlərin çıxıb, əzizim. Gözün aydın, Orxanım.

Orxanın yenə dodaqları qımıldanmadı, ancaq otaqda, qayibanə bir səs gəldi Gülmirənin qulaqlarına:

– Sağ ol, Gülmirə!

Gülmirə necə də istəyirdi bu söhbət uzansın. Ancaq, daha heç nə eşidilmədi. Çörək də yemədən, stol arxasında oturub kitabı təzədən oxudu. Necə şirin idi bu kitab, aman allah. Bu, Orxanın – onun ən əziz adamının yadigarı olduğuna görəmi belə şirin idi, ya bu şeylər ona yazıldığına görəmi? Baş açа bilmirdi – çünki çox sehirli və dolaşıq hisslər aləmində çalıxıb çabalayırdı Gülmirə. Nadirəyə, Orxanın bacısına zəng eləyib onlara bu şad xəbəri çatdırmaq o zaman yadına düşdü ki, artıq gec idi, saat üçə işləyirdi.

Gülmirə durub soyundu, işığı söndürdü, yerinə girdi. Lakin gözünə yuxu getmədi ki, getmədi. Birinci, Orxanın bacıları gəlib durdu qabağında, ağıllı, istedadlı, yeganə qardaş itirmiş bacıların kitabı görərkən necə sevinəcəklərini təsəvvür eləyib kövrəldi Gülmirə. O biri yandan da Orxanın şerlərinin çıxdığını görəndə Nadirənin necə fərəhlənəcəyini (Nadirə mərhumun xatirini çox istəyirdi və haradasa qəlbinin dərinliyində etiraf edirdi ki, Gülmirə doğru deyir – Orxanı Salman öldürüb və bunu, ona heç cür bağışlaya bilmirdi), Salmanın pırpız qaşlarının

çatılacağını, İltifatın dodaq büzərək (o, indiki şairlərin heç birini bəyənmirdi, sevimli bir sözü vardı – «cəfəngiyyat» – onu ürəyi ağrımadan hamının ünvanına işlədirdi.) «cəfəngiyyatdı» deyəcəyini, o biri yoldaşlarının «Balam, bizdən xəlvət işlər görürsən.» söyləyəcəyini indidən görür və eşidirdi – çünki Gülmirə bu barədə indiyə qədər heç kəsə heç nə bildirməmişdi. Sadəcə istəməmişdi.

… Doğrudan da, səhərisi bütün institutda, xüsusilə şöbədə Orxanın kitabının çap olunması Gülmirənin gözlədiyindən də böyük səs-küyə, söz-söhbətə səbəb olmuşdu. İş başlayandan, camaat gəlib öz yerində oturandan az sonra, Gülmirə bazar zənbilində gətirdiyi səkkiz kitabı (birini Orxanın şəklinin yanında qoymuşdu, birini də özü üçün saxlamışdı) yoldaşlarının stolunun üstünə qoyaraq astadan, həyəcanını mümkün qədər boğmağa və yuxusuzluqdan qızarmış gözlərini gizlətməyə çalışaraq:

– Orxanın təzə kitabı çıxıb! – demişdi və yavaşca da çəkilib mizin arxasında əyləşmişdi. Hərəsi bir cür təbrik etmişdi Gülmirəni. Çünki titul səhifəsində «Toplayanı, tərtib edəni və ön söz müəllifi, filologiya elmləri namizədi Gülmirə Əlibəylidir.» – sözləri yazılmışdı. Sonra otağa sükut çökmüşdü. Orxanın şer dəqiqələri başlamışdı – hərə ürəyində dünənəcən yanlarında oturan, sakit, xeyirxah, gecə-gündüz ömrünü elm yolunda şam kimi əridən, birdən-birə, gözlənilmədən dəstədən ayrı düşüb üzülən Orxanın şerlərini oxuyurdu. Gülmirə gözaltı onlara baxırdı. Salman vərəqlədi, bir kənara qoydu kitabı, nə isə yazmaq üçün əlinə qələm aldı. Nadirə xanım uymuşdu, oxuduqca xışıltı ilə vərəqləri çevirirdi. Üz-gözündə xoş bir ifadə vardı. Gülmirə onun şersevən olduğunu çoxdan bilirdi və hamıdan fərqli olaraq Nadirə, üstəlik, bu şerlərin Gülmirəyə yazıldığından da xəbərdar idi. Gülmirə özünün böhranlı anlarında, Orxan öləndən sonra dəli olmaq dərəcəsinə gələndə dərdini, ürəyini açıb Nadirə xanıma demişdi. Nadirə xanım isə özünə xas bir mehribanlıqla: «Ürəyini mənə açdığın üçün çox sağ ol, Gülü – söyləmişdi. – Ancaq deməsəydin də, mən bunu bilirdim!» Gülmirə təəccüb

və heyrətlə qaşlarını yuxarı qaldırıb, «Nədən?» – deyə soruşanda o, «Belə şeyləri məndən heç kəs pünhan saxlaya bilməz, Gülü. Mənim gözlərim hər şeyi görmək qüdrətinə malikdi.» – deyib qımışaraq əlavə eləmişdi: «Bircə Salmanın ürəyindən, içindən başqa hər şeyi görə bilirəm!» Gülmirə utanıb başını aşağı salmışdı, «Qəribədi!» Nadirə indi yaxşı ki, susurdu. Gülmirə istəmirdi ki, o, fikrini indi söyləsin. «Sonra, ikilikdə danışarıq!» O, belə düşünə-düşünə İltifata göz yetirdi. İltifat da eynən Salman kimi, kitabın axırına, tirajına baxıb stolun üstünə qoydü və iri, qabağa çıxmış domba gözlərini dolandırıb Orxanın divardakı şəklinə nəzər saldı, sükutu pozaraq:

– Orxan bəlkə də yaxşı alim olub, bilmirəm, ancaq bir şair kimi çox zəifdi! – söylədi. Qəribə idi ki, onun bu sözləri kimə dediyi bəlli olmadı. Nadirə başını qaldırdı, cavab vermək istəyirdi ki, Gülmirə onu qabaqladı – çünki Gülmirə onun əlindən yanıqlı idi, bu özündən müştəbeh, ancaq özünə vurulan – dəyanət deyilən, mərdlik söylənən yüksək insani keyfiyyətlərdən uzaq olan bu «şairciyəz» şöbədə hamı kimi onun da gözündən düşmüşdü. Bəlkə bir az da artıq. Üz-gözündən sırtıqlıq, yaltaqlıq yağırdı. Üstəlik də çatana çatıb, çatmayana bir daş atan – hərəyə bir eşq elan eləyən İltifat, Gülmirənin fikrincə, daxilən çürük adam idi. Ona görə İltifata tutarlı cavab vermək, birdəfəlik susdurmaq lazım idi.

– Səhv eləyirsən, İltifat. Başqalarını deyə bilmərəm, amma o, səndən yaxşı şair idi. Sən hövsələni bas, o şerləri diqqətlə oxu, bizə açıq deməyə cəsarətin çatmasa da, öz vicdanınla təkbətək qalanda etiraf edəcəksən ki, Orxan səndən yaxşı şair olub. Halbuki, o, heç vaxt şairlik iddiasına düşməyib, ürəyi deyəndə, qəlbi dolu olanda yazıb bu şerləri.

İltifatın gözləri sola-sağa axdı, istehza ilə qımışdı, burnunu çəkib:

– Deyəsən sənin sevər yerinə toxundum, Gülmirə xanım – dedi.

Nadirə xanım bu dəfə Gülmirəni qabaqladı:

– Gülmirə düz deyir, İltifat. Orxan həm yaxşı alim idi, həm də yaxşı şair idi – səndən güclü şair idi. Səni aldadıblar, heç olmasa sən özün-özünü aldatma, bala. Həqiqətin gözünə dik baxmağa çalış. Mən xatırlatmaq istəmirdim, ancaq özün məcbur edirsən – Salmanın o vaxt sənin haqqında yazdığı məqalə başdan-başa yanlış idi, sənin yazıların barədə həqiqətdən çox uzaq idi. Əsil söz – o vaxt mənim dediyim sözdü, İltifat. Yadındadırsa, bunu özün də mənə yazdığın məktubunda etiraf eləmişdin o zaman. Orxan bir meteor idi, təəssüf ki, tez yandı, tez söndü, getdi. Təəssüf ki, Orxan bu nöqtədə dayandı, onun daha bir addım demirəm, heç yarım santimetr də irəli getmək imkanı yoxdu. Sənin isə var, sən hələ cavansan, hansınızın yaxşı şair olduğunu gələcək göstərər. Bir də açığı, mən özündən bədgüman, müştəbeh adamlara nifrət eləyirəm – bu, hər cür təvazökarlıqdan, etikadan, mədəniyyətdən uzaqdı. Mən başqa bir həqiqətə də inanmışam, İltifat. O da budur ki, şəxsiyyəti bütöv olmayandan, əqidəsi-məsləki aydın olmayandan, yaltaq, külək ha tərəfdən əsdi, yaş çubuq kimi o tərəfə əyilən adamdan yaxşı şair olacağına qətiyyən inanmıram. Acığına gəlməsin, mən səndən yaşca böyüyəm və elə bilirəm bu sözləri sənə deməyə haqqım var. İnciyirsən inci, amma inciməyib düşünsən xeyrinə olar.

Nadirə stulda yerini bir az da möhkəmləndirib ani fikirdən sonra əlavə etdi – hayıf ki, səndə müstəqillik deyilən şey yoxdur.

– Nadirə xanım… - o nə isə cavab vermək istədi, ancaq Nadirə əlilə susmasına işarə elədi:

– Qulaq as, İltifat… Mən hər dəqiqə belə danışan deyiləm. Baxıram, yığıram, dözürəm, sonra bir dəfə öz sözümü deyirəm. Ağıllı adam olsa başa düşür, ağıllı adam olmasa… özü bilər. Bax, sən… səni Salman gətirib bu instituta. Özün bilirsən niyə, kimin xatirinə. Özün də bir neçə müddət «Salman bizim böyük alimimizdir» deməkdən yorulmurdun iclaslarda. Aslanzadənin yanında Aslanzadəni tərifləyirdin. O gedəndən sonra – işdən çıxarılandan sonra onun adını yaxşılığa bircə dəfə də

çəkməmisən. Hələ fikir vermişəm – ondan söz düşəndə ağız da büzməyə başlamısan… İndi tərif və mədh gəminin üzünü ona tərəf döndərmisən. Mən demirəm ona hörmət eləmə. Yox! Ancaq… belə olmaz, İltifat. Sən cavansan, indidən özünü necə tanıtdırdınsa, ölənəcən o adı üstündən götürə bilməzsən, bala. – Nadirə səsini alçaldıb sözünü bitirdiyini bildirdi. İltifat qıpqırmızı pörtmüşdü, elə bil, indicə hamamdan çıxıb gəlmişdi. Hələ indiyə qədər ona camaat yanında belə toy tutan olmamışdı. Az qalırdı ürəyi partlasın. Elə sarsılmışdı ki, cavab verməyə belə söz tapa bilmirdi. Tərs kimi, Nadirənin yadına nə düşdüsə, təzədən üzünü ona tutdu:

– Hələ bir sıra başqa məsələlər də var ki, onlardan da əl çəkməyini məsləhət görürəm.

İltifat çaşdığından:

– O hansı məsələlərdi, Nadirə xanım? – deyə soruşdu və dərhal da səhvə yol verdiyini anladı. Soruşmasaydı, bəlkə də heç o, açıb ağartmayacaqdı. Ancaq gec idi:

–Bu kollektiv bizim ev-eşiyimizdi, İltifat. Burda izzət-hörmətlə oturub durmaq hamımızın borcudur. Bunlar – o, sağ əlilə oturan qadınları – Gülmirəni, Ümmügülsümü, Faziləni, Sarışını göstərdi – Bunlar sənin bacılarındı, bala.

İltifat Nadirənin nəyə işarə elədiyini o saat başa düşdü, özünü bir az da itirdi. Ümmügülsüm bu zaman «pıqq» elədi, Fazilə qımışdı. Gülmirə isə açıq bir fərəh içində gülümsünüb ağ, yaraşıqlı dişlərini göstərdi. İltifat civə kimi oynayan gözlərini dalbadal onların üzündə gəzdirdi, başını aşağı saldı. Söz güləşdirməyi yersiz sayıb susdu. Otağa dərin bir sükut çökdü. Gülmirənin ürəyindən Nadirə xanım tikan çıxartmışdı. O özü belə sərt deyə bilməyəcəkdi. Fərəh içində bayaqdan bu söhbətlərə sakitcə qulaq asan Sakit Aranlıya baxıb mehribanlıqla gülümsündü. Nadirənin sözləri ona da ləzzət eləmişdi. Bir vaxt, İltifat Nurəddinə şer həsr eləyəndə Sakit də ona öz sözünü söyləmişdi, ancaq imkan daxilində yumşaq, həlim, bir qələm yoldaşı kimi ürəyi yana-yana asta bir səslə. Lakin Sakit onun baxışlarından oxumuşdu ki, İltifat başa düşmədi dediklərinin mə-

nasını. «Özündən küssün, mən onu istədiyimdən dedim bu sözləri». İndi, aradakı sükutu Sakitin səsi pozdu:

– Çox xeyirxah iş görmüsən, Gülmirə. Sağ ol, Orxanın ruhunu şad eləməkdən başqa, oxucularımıza da yaxşı bir töhfə bağışlamısan. Nadirə xanıma, sənə baxanda bayaqdan ürəyin dağa dönüb, inanın. Bir çox kişilərimiz ziyalılığı, prinsipiallığı sizdən öyrənsin gərək.

Salman qələmi yerə qoyub Sakitə baxdı, ancaq heç nə demədi. Bayaq da, Nadirə onun adını çəkəndə də söhbətə qarışmaq istəmişdi, lakin susmuşdu…

Salman o gün bağdan qayıdandan, Nadirə çox tərəddüddən, götür-qoydan sonra, Ceyhunun təzə lent yazısının tapıldığını deyəndən, kişi inanmayıb o səsə, o söhbətə qulaq asandan bəri lal-dinməz olmuşdu – oğlunun səsini eşidib elə bil dili tutulmuşdu. Az danışardı, söz-söhbətə qulaq asardı, həssas adam, belə hallarda o dəqiqə kəsdirərdi ki, Salmanın özü burdadı, fikri başqa yerdədi. Neçə gündən sonra Salmanın belə qaradinməz olduğunu tutan Nadirə özünü hey danlayırdı – «Niyə dedim bunu ona?» – deyə təəssüflənirdi.

Ancaq iş-işdən keçmişdi.

İndi də Salman Orxanın təzə kitabını görəndə və bu kitabı heç kəslə, xüsusən onunla gənəşmədən Gülmirənin çap etdirdiyini biləndə ürəyində qəribə hisslər baş qaldırdı. Bu işi gərək o özü görəydi, hamıdan qabaq o Orxanın bədii yazılarını toplayıb çap etdirmək barədə düşünəydi. Necə olub ki, bu onun ağlına gəlməyib, ax, necə olub? Bunu Salman heç cür özünə bağışlaya bilmirdi. O, bu barədə düşünərkən Nadirə də, Sakit də gör nələr danışır. «Sənin belə olmağında Salman günahkardı.» – deyir Nadirə. «Bəzi kişilərimiz ziyalılığı, prinsipiallığı sizdən öyrənsin gərək.» – söyləyir Sakit. Adamlar qəribə olub, vallah.» – deyə ürəyindən keçirtdi və ayağa qalxıb otaqdan çıxdı. İltifat isə qarşısındakı vərəqdən başını qaldırmırdı.

ALTINCI FƏSİL

Əsəd yorğun-arğın xəstəxananın daş pillələrini aşağı düşüb arakəsməli, şüşəli qapıdan çölə çıxan kimi, ayaq saxlayıb bir siqaret yandırdı. Əhvali-ruhiyyəsi yaxşı idi. Xəzangülün səhhəti babatlaşdıqca Əsədin kefi durulurdu. Xəzangül yeyib-içir, rəngi-rufu açılır, üzünə həkk olunmuş əbədi kədər, əbədi bədbəxtlik ifadəsi dava-dərmanın, qayğının əlilə silinib yox olurdu. Sahilə də Əsədin gözünə yaxşı dəyirdi – qızın həyatı bir az nizama düşmüşdü. Daha az ora-bura qaçırdı, bütün günü dərsdə, evdə olurdu, axşamlar isə anasının yanına gəlib Əsədi azad edirdi. O, xəstəxanaya gələn kimi, palatada anasını çarpayısında uzanmış, Əsədi isə aşağı tərəfdə, kətilin üstə oturmuş görüb sevinc içində salam verirdi, yaxınlaşıb anasının üzündən öpürdü, Əsədin əhvalını xəbər alırdı. Yarım saat ordan-burdan, məktəbdən, xəstəxanadan söhbət eləyib, bir az deyib-güləndən sonra, Əsəd ayağa qalxır:

– Bax, xəstəmizi sağ-salamat sənə təhvil verdim, yoldaş gecə növbətçisi! – deyir və xudahafizləşib gedirdi. Xəzangül neçə dəfə ikisi bir yerdə olanda, keçmiş xatirələrin üstünə qayıtmaq, illər uzunu qəlbini, həyatını didib parçalayan «günahları»nı dilə gətirib yüngülləşmək, o ağır yükü birdəfəlik yerə qoyub rahat nəfəs almaq istəmişdisə də, Əsəd buna imkan verməmişdi, açıq-aşkar etirazını bildirmişdi:

– Yox, Xəzan, o barədə gəl danışmayaq, qurban olum. Hələ olmaz, həkim icazə vermir. Sonra, sonra… Eh, o qədər vaxtımız olacaq ki… o qədər danışacağıq ki…

Xəzangül Əsədin bu sözləri incikliklə yox, küskünlüklə yox, səmimi-qəlbdən, onu istədiyindən söylədiyini aşkar duyub susmuşdu və nə isə bunun özündə də qəribə bir canıyananlıq, məhəbbət görüb sevinmiş, qürrələnmişdi. Əsədin qarşısında bir neçə çətin məsələ dururdu: o, gecə-gündüz bu işləri necə həll edəcəyi barədə düşünürdü. Birinci növbədə Xəzangül ayağa durmalı idi, sağalmalı idi. Bu, ən ümdə qayğısı və dərdi idi Əsədin. Xəzangül sağalıb ayağı yer tutsa, o biri işlər asanlıqla düzələcəkdi. İkincisi, Sahilə bu il nəyin bahasına olursa-olsun

ali məktəbə girməli idi. İndi də, deyirdilər, danışırdılar ki, ali məktəbə düşmək olduqca çətinləşib. Oxumaq istəyən çoxdu, oxumaq, ali məktəb bitirmək zərurətdən çox, bir dəb halı alıb, hamı uşağını diplomlu görmək istəyir. Övladının başını, biliyini, savadını nəzərə almadan oxutmaq istəyir. Əsəd bir müəllim kimi, bu axında o qədər də ürəkaçan bir şey görmürdü, görə bilmirdi. «Ancaq ləyaqətlilər oxumalıdı, xüsusi həvəsi, qabiliyyəti, istedadı olanlar oxumalıdı, yoldaşlar. Vallah, bu yolla ki, indi biz gedirik, düz deyil, bunu sonra başa düşəcəyik ki, düz deyilmiş bu yol – axı bax, bu uşağın başı boşdu, oxumağa həvəsi yoxdu, niyə bunu döyə-döyə oxutmalıyıq biz?! Nəyin xatirinə, yeddi il, səkkiz il oxuyub, yazısı-pozusu var, qoy getsin özünə bir sənət, bir peşə qazansın, səhər ac qalmasın, ailəsini, özünü, balalarını dolandırsın, cəmiyyətimiz üçün faydalı bir işin qulpundan yapışıb faydalı bir adam olsun. Vallah, bu dövlətin, bu xalqın pulu hayıfdı ki, biz belə uşaqların təhsilinə xərcləyirik, özü də illər uzunu xərcləyirik. Nəticədə isə… heç nə qazanmırıq. Baxın, yoldaşlar, bizim hörmətli maarif şöbəsinin müdiri, bizi, biz müəllimləri danlayır, məsələn, mənə irad tutur ki, niyə sənin sinfində qiymət faizi aşağıdı? Axı, siz bilə-bilə özünüzü niyə aldadırsınız, yoldaşlar! Axı, mən oxumayan, oxumaq istəməyən, məktəbə zorla gələn və ya zorla gətirilən uşağa necə yüksək qiymət verim, vicdanımı necə ayaqlayıb keçim? Mənim iyirmi iki şagirdimin içində altı nəfər istedadlı uşaq var. Mən onların üstündə əsirəm, çünki bilirəm ki, onlar hansı məktəbin qapısına getsələr, əli boş qayıtmayacaqlar, uğurla imtahan verib daxil olacaqlar. Qalanları isə yox, yoldaşlar. Onlara xərclənən pul da havayı gedəcək, vaxt da. Hələ bu attestat balı deyilən şey… Bunu bilmirəm kim düşündü, kim çıxartdı? Bu, orta məktəbə, cəmiyyətimizə yad olan, Lenin yoldaşın nifrətlə damğaladığı rüşvət adlı bir mərəzin ayaq açmasına şərait yaradır, yoldaşlar. Ata-ana bir də görürsən müəllimin yanına toyuqdan, yağdan, cəmdəkdən, nə bilim xrustaldan – imkanına görə bir şey qapıb gəlir ki, amanın bir günüdü, müəllim, bizim nökər deyəsən filan fənndən bir az axsayır, onun

qiymətində gözün olsun, yəni yuxarı qiymət yaz… Bəzi müəllimlər də – xoşbəxtlikdən hələ aramızda belələri azdı – ətə, yağa, xrustala baxıb, «Onsuz da bu gədədən oxuyan olmayacaq, gedib kəsilib qayıdacaq, o biri yandan da direktor, maarif müdiri gözümü deşəcək ki, niyə sənin sinfində qiymət faizi aşağıdı. Sən axı müəllimsən, bəs sən başa baxırsan? – deyərək üzümü danlayacaqlar. Ona görə, müəllim hara yox, ətə, xrustala baxıb valideynə «yaxşı» deyir. Sonra nə olacaq olsun. Sonra isə çox pis şeylər olur, yoldaşlar!…»

« – Əsəd Əsədzadə yoldaşın bu günkü çıxışı mənim heç xoşuma gəlmədi. Mən maarif şöbəsi müdiri kimi, Əsəd müəllimin indiki çıxışını boş və əsassız bir şey hesab edirəm, bizim maarif sistemimizə böhtan adlandırıram, yoldaşlar!…»

« – Mən həqiqəti deyirəm, yoldaş Səlimxanov. Siz bu həqiqəti məndən az bilmirsiniz, intahası mən deyirəm, siz yox…» Halbuki məndən qabaq, bir kommunist kimi, sizin mənəvi vətəndaşlıq borcunuzdu ki, məktəblərimizdə, ümumən təhsil sistemində mövcud olan və getdikcə dərindən kök salmağa başlayan bəzi nöqsanları, mən deyərdim ki, yaraları bir sərraf gözü ilə görüb ümumiləşdirərək maarif nazirliyinə, lap Moskvaya yazasınız, səsinizi qaldırasınız, sözünüzü deyəsiniz. Amma siz susursunuz. Mən əlimin içi kimi bilirəm, sabah bu nöqsanlar kəşf olunanda, mətbuatda yazılmağa başlayanda siz də deyəcəksiniz – tamamilə doğrudur. Amma indi deyirsiniz böhtandır. Siz sadəcə gözləyirsiniz ki, yuxarıdan qaldırsınlar bu məsələni. Heç kəs demir, mən niyə deyim – prinsipilə yaşamaq kommunistin həyat prinsipi deyil, yoldaş Səlimxanov!»

Əsəd siqaretindən bir qüllab vurub fikirləşdi ki, bu iki daşın arasında inişil, hələ rayonda işlərkən, müəllimlərin avqust müşavirəsində olan bu söhbət niyə indi gəlib yadına düşdü? Hə, xatırladı – Əsəd qapıdan çıxan kimi, həyətdə sıramla əkilmiş söyüd ağaclarının altında qoyulmuş oturacaqların birində, tək-tənha əyləşib Xəzangülün yatdığı palatanın balkonuna baxan Ərəstunu görmüşdü. Bu, həmin Ərəstun idi ki, Sahiləni kölgə kimi addımbaaddım izləyirdi. Sinifdə də, küçədə də,

dəniz qırağında da… Əsəd onların məktəbində cəmi on-on beş gün davam eləyən müəllimliyi vaxtında və sonralar sahildə Xəzangülün kolyaskasından beş-on addım uzaqda görəndə də aydın hiss eləmişdi ki, bu yaraşıqlı, yaxşı geyinib-keçinən oğlan Sahiləyə vurulub… Ağıllı-başlı tanış ola bilməmişdi, araları hələ açıq olmadığına görə, qızdan da onun barəsində heç nə soruşmağa ürək eləməmişdi – Sahilə utana bilərdi. Ancaq son günlər Əsəd aydınca duymuşdu ki, qızın taleyi onu bərk narahat edir və qayğılarının içində bu, heç də az yer tutmur. Hardasa hərdən ona elə gəlirdi ki, Sahilə doğma balasıdı, ciyərparasıdı – Xəzangülün balası, onun balası – Əsəd üçün heç fərqi yox idi. Əsəd qəlbinin dərinliyində anlayırdı ki, Sahilənin həyat məsələsi – kimə rast gəlməsi, kiminlə ömür-gün yoldaşı olması, xoşbəxtliyi onun oxumağından da vacib məsələdi; Sahilə oxumaya da bilər bəd ayaqda – ancaq o, xoşbəxt olmalıdı, səadət içində yaşamalıdı – özü də iki qat xoşbəxtlik nəsib olmalıdı ona. Xəzangülün – anasının baş tutmamış səadətini də o yaşamalıdı. Buna görə də, Əsəd istər-istəməz, Sahilənin yolu üstə bitən bu yaraşıqlı oğlanla maraqlanmağı, onunla yaxından tanış olmağı qərara almışdı. Söhbət etmək, içini, ürəyini, xasiyyətini, ailəsini öyrənmək istəmişdi. Çünki bu, çox ciddi məsələ idi, Sahilə cavandı, təcrübəsizdi, hər addımda səhv eləyə bilər. Cavanlıqda atılan hər yanlış addım isə çox baha başa gəlir və sonra, bəlkə bütün ömrün boyu o yanlış addımın günahlarından, zərbələrindən qurtara bilmirsən. Hey əlləşirsən, vuruşursan, ancaq özünü düzəldib doğrulda bilmirsən. Əsəd bunu çox yaxşı başa düşürdü və buna görə Sahiləni qorumaq, yenə qorumaq istəyirdi.

Əsəd, qəribə idi ki, bu yaraşıqlı oğlandan yaman nigaran idi. Sifətində bir sırtıqlıq vardı Ərəstunun. Özündən razı, arxayın, yoldaşlarına, ətrafındakılara yuxarıdan aşağı baxmaq əlamətləri görürdü onda Əsəd və bu, onu heç açmırdı. Bu da çox maraqlı idi ki, Əsəd onu görəndə özündən asılı olmayaraq o zaman, iyirmi il əvvəl, gözlənilmədən Xəzangüllə onun yolunun üstünə çıxmış, qızıl dişləri, qızıl saatı ilə göz qamaşdırıb

onların həyatını zülmətlərə qərq eləyən o arıq, uzun, şıx geyinmiş oğlanı – Mürsəli xatırlayırdı və nə qədər çalışırdısa, bu oxşarlığı qəlbindən, beynindən çıxarıb qova bilmirdi. Əsədə elə gəlirdi ki, Ərəstun da onun kimidi, onun kimi olacaq və bundan yaman həyəcanlanırdı. Nə idi bunun səbəbi? Əsəd çox düşünəndən sonra tapmışdı – bax, bu Ərəstun deyilən oğlan idi, onuncu sinifdə oxuyur, amma layka geyir – qara rəngli layka hardasa Əsədin gözündə Mürəslin qızıl dişləri kimi, qızıl saatı kimi göz qamaşdırırdı. Qara layka və parıltı! Bunun altında gizlənən mənanı axtara-axtara Əsəd hələ heç bir təsəvvürü olmadığı Ərəstunun ailəsinə gedib çıxırdı. Onuncu sinifdə – layka geyən uşaq! Bu, lazımdımı? Bu, bizim məktəb sisteminin mahiyyətinə uyğundumu? Yox. Bax, bu da, Əsədə görə, bu günkü məktəbin, attestat balı kimi, qiymət fason kimi çox mühüm problemlərindən biri idi. Və bunun qarşısını almaq lazımdı. Müəllimlər görəsən hara baxır? Əsəd bu az müddətdə yaxşı müşahidə eləmişdi – məktəbə pudra-kraska, brilyant üzük, par-par yanan sırğalar yol açıb gəlib – doqquzuncu, onuncu siniflərdə oxuyan qızların yanaqlarında, gözlərində, barmaqlarında, qulaqlarında. Layka plaşlar gəlib!.. Ərəstunların əynində! Məktəbli sadə geyinməlidi, məktəbli bir-birindən geyiminə-keçiminə görə yox, başına, biliyinə görə fərqlənməlidi. Bu məsələni – məktəblərə ayaq açmış bu qızıl-gümüş, bər-bəzək məsələsini demək, qaldırmaq lazımdı, bunun kökünü məktəblərimizdən kəsmək gərəkdi. Çünki bu, uşaqlar arasında həsəd, qibtə deyilən çox pis mərəzin doğulmasına səbəb olur – onuncu sinifdə oxuyan uşaqların hamısı Ərəstun kimi layka plaş geyə bilmir. Geyə bilən bir, iki, geyə bilməyən çox. Və bu, onların arasında gözəgörünməz, dərin bir uçurum yaradır, onların arasına bir sədd çəkir. Bu isə lazım deyil. Əsədə görə, bu, təkcə müəllim, məktəb qayğısı deyil – bu, eyni zamanda valideyn qayğısıdı. Valideyn düşünməlidi, özü də çox ciddi düşünməlidi bu barədə. Əsədin fikrindən «valideyn» keçən kimi, bu ilin sentyabrında o, öz doğma məktəbində təzəcə işləməyə başladığı vaxt, məktə-

bin direktoru Aliyə xanımın sinfində – dördüncü sinifdə baş vermiş bir hadisə yadına düşdü.

Aliyə xanım sinifdə sərbəst yazı işi veribmiş. Şagirdlərin dəftərini axşam evdə yoxlayanda Şəmayil adlı bir qızın dəftərində qəribə bir yazıya rast gəlir. Uşaq iri, muncuq kimi yanyana düzülmüş hərflərlə yazıbmış: «Aliyə müəllimə, mən bir şeyi heç cür başa düşə bilmirəm. Bizim ailəmiz beş nəfərdən ibarətdir – iki qardaşım, atam, anam, bir də mən. Anam işləmir – evdar qadındır, qardaşlarım sizin məktəbdə oxuyur. Atam…. İdarəsində işləyir və yüz otuz beş manat maaş alır. Siqaret çəkəndi atam – ancaq «Malbora» siqareti çəkir – o Amerikan siqareti var ey, ondan. Gündə iki qutu gücnən çatır ona. Dediyinə görə, o siqaretin bir qutusu Kubinka bazarında beş manatadı. Demək, gündə atam on manat siqaretə verir. Bu, ayda – hesab eləmişəm – üç yüz manat eləyir. Təzə maşın da alıb atam – «Qaz-24». Ha fikirləşirəm, o yüz otuz beş manatı bölürəm, bölürəm, görürəm, ailəmizin xərclədiyindən çox az çıxır, heç ödəmir, müəllimə. Bəs atam nə eləyir ki, bu yüz otuz beş manat bu qədər xərci ödəyir, müəllimə?»…

Aliyə xanım Şəmayilin bu sərbəst yazısını oxuyub çaşmışdı. Səhər müəllimlər otağında bu əhvalatı danışanda kimi gülmüşdü, kimi isə dərin fikrə getmişdi. Müəllimlərdən biri demişdi: «Sağ ol, Şəmayil». O biri qəzəblə dillənmişdi: «O dəftəri eləcə qoyun konvertin içinə, göndərin Xalq Nəzarəti Komitəsinə! Bu sualı Şəmayil də, biz də həll eləyə bilmərik, ancaq Nəzarət Komitəsi tez həll eləyər, Aliyə xanım!»

Aliyə xanım çox götür-qoydan sonra, yaxşı tanıdığı valideynə zəng edib yanına çağırtdırmışdı, yazı işi ilə onu tanış eləmişdi. Qızın atası, əlində maşının açarlarını oynada-oynada gülmüş, «Aliyə müəllimə, siz belə şeylərə fikir verməyin. Axı, siz bilirsiz, o uşaq bir az xəstə kimidi. Bəzən nə dediyini, nə elədiyini bilmir» - deyib getmişdi. Ancaq səhər Şəmayil, müəllimlər otağına gəlib ağlaya-ağlaya Aliyə xanıma söyləmişdi: «Müəllimə, bəs siz deyirsiz, düz danışın, düşündüyünüzü deyin. Bəs … onda … atam məni niyə döyür? Deyir: «Boyunu yerə

soxum. Sən də evladsan? Mən sizin xatirinizə özümü oda-közə vururam! Çörəyim gözündən gəlsin»…

Müəllimlər otağında hamının üstünə su çilənmişdi. Aliyə xanım irəli yeriyib qızın sarı saçlarını sığallamış, könlünü almaq istəmişdi. Əsəd Şəmayilin göz yaşlarına dözə bilməyib dəhlizə çıxmışdı və düşünmüşdü ki, bu heç yaxşı hadisə deyil. Aliyə xanım gərək o yazını atasına yox, o ağbaş müəllim deyən kimi, bir baş Xalq Nəzarəti Komitəsinə yollayaydı. Əsəd o atanı – valideyni şəxsən tanımırdı, ancaq ona gün kimi aydın idi ki, o, halal çörək yemir, kimdisə əyri yoldadı, sənin, onun, dövlətin cibinə girir. Əsəd üçün bu, məsələnin zahiri, rəsmi tərəfi idi, ancaq bundan da ciddi bir cəhət var idi ki, burda, o, Əsədi çox narahat eləyirdi. Bu da işin mənəvi tərəfiydi – Şəmayil hələ uşaqdı, müəllimlər, məktəb ona düz danışmağı, fikirləşdiyini söyləməyi təlqin eləyib – lakin həyatda Şəmayil başqa şey gördü – düz danışmağın ilk acı zərbəsini daddı və yəqin ki, onun zərrə-zərrə, aylarla, illərlə beyninə hopdurulmuş «düzlük», «təmizlik» məfhumu, anlayışı bir anda, o bir zərbə ilə uçulub dağıldı. Sındı, qırıldı onun şamı. Bax, bu, böyük itkidi.

Elə xəstəxananın qapısı ağzında, siqaret çəkə-çəkə Əsəd, qəribə bir fikir aydınlığı ilə, iyirmi il əvvəl gördüyü o qızıldiş, qızıl saatlı Mürsəli, sonra Şəmayilin atasını, daha sonra isə, bax o oturacaqda əyləşib gözünü balkona zilləyən Ərəstunun kimliyini, nəçiliyini bilmədiyi atasını xəyalında canlandırdı, onları gətirib yan-yana düzdü və bir-birinə hardasa, nədəsə çox oxşadıqlarını açıq-aşkar gördü və üşürgələndi. Əsəd indi nəyə desəydin and içə bilərdi ki, ömründə bir-birini görməyən bu üç adam bir yuvanın quşudu, yaşları, sənətləri ayrı olsa da, onlar əkiz qardaşlar kimi bir-birinə çox oxşayır…

Əsəd siqareti böyründəki zibil qabına atıb, çoxdan izlədiyi, maraqlandığı Ərəstunu dişinə vurmaq üçün, ona sarı addımladı. Ərəstunun fikri-zikri balkonda olduğundan Əsədi görmürdü. Əsəd gəlib yanında oturanda salam verdi:

– Salam, Ərəstun.

Ərəstun bu gözlənilməz səsdən və salamdan səksəndi, çevrilib Əsəd müəllimi görəndə çaşan kimi oldu.

– Salam…

– Nədi, sizin də xəstəniz var burda? – deyə Əsəd qəsdən, onun məhz Sahiləyə görə bura gəldiyini əlinin içi kimi bilə-bilə uzaqdan başladı. Ərəstun Əsədin sözünü o dəqiqə göydə qapdı, «Sizin xəstəniz.» sözündən yapışıb əlüstü bir yalan quraşdırdı.

– Hə, müəllim. Bir dostumun atası yatır. Ona dəyməyə gəlmişik. Əsəd yenə bir siqaret yandırdı, sümürə-sümürə fikirləşdi ki, «gör nə ustalıqla yalan danışır?» - və dedi:

– Xəstəyə dəyməyə gəlmisən, bəs niyə burda oturmusan? Niyə içəri keçmirsən? Buraxmırlar?..

– Hə, buraxmadılar ikimizi birdən.

– İstəyirsən, buraxdırım?

– Yox, sağ olun. İndi gələr oğlan…

«Bu da bir yalan! Buraxmırlar!»

Əsəd xeyli susub:

– Yaxşı, dərslərin necə gedir? – deyə soruşdu.

– Gedir də…

– Hara girmək istəyirsən qurtarandan sonra?

– Hələ heç bilmirəm. Paxan deyir gəl bizim instituta.

Əsəd məqamı əldən vermədi, onun «paxan» sözünə gülümsünərək:

– Paxanın hansı institutda işləyir ki?… - deyə tələsik xəbər aldıqda Ərəstun baxışlarını balkondan üzmədən:

– Xalq təsərrüfatında… - söylədi.

– Hə, ora yaxşı institutdu. Kimdi sənin atan?

– Qulam. Professor Qulam Qulamzadə…

– Ha, eşitmişəm, eşitmişəm…

Əsədin fikri, yaddaşı uzaqlara, tələbəlik illərinə uçub getdi. O dəfə Sakit Aranlı ilə xudmani oturub əməlli-başlı söhbət eləyəndə tələbə yoldaşlarını xatırlamış, kimin harda, nəçi işlədiyini, kimin öldüyünü yada salmışdılar. Onda da məlum olmuşdu ki,

Əsəd öz sinif yoldaşlarından başqa çox az adam tanıyırmış və demək olar ki, sonralar onların heç birini heç yerdə görməmiş, söhbət eləməmişmiş. Amma Sakitin yaddaşı maqnitafon lenti imiş, sən demə. Hər şey, ən kiçik bir hadisə, ən gözəgəlimsiz tələbə, ən ötəri bir müəllim belə yadından çıxmamışmış. Hətta özündən aşağıda, yuxarıda oxuyan uşaqları da xatırlayırdı Sakit. Onun söhbətindən Əsəd bilmişdi ki, həmin uşaqların bir çoxu indi elm aləmində, sənət aləmində tanınmış adamlardı. Riyaziyyat fakültəsində oxuyan yaraşıqlı, ucaboy, şəkli şərəf lövhəsindən düşməyən Arif Babazadə indi akademikdi. Tofiq, Yaşar, Famil filologiya elmləri doktorlarıdı. Ağacavad, Abbasəli, Arif, Şamil alim və şairdilər. Hə, bax, Sakit bu adamlardan danışanda Qulamı da yad eləmişdi və hətta ondan daha çox danışmışdı. Məsələ burasında idi ki, bu Qulam çox zirək, üzlü, ucda yeyib ortada gəzən, dərslərini ölmə-diril oxuyan bir tələbə idi. Rayondan gəlmişdi, dediyinə görə, böyük bir ailənin ən kiçik oğlu idi. Dalıyca gələn, pul, yemək-içmək göndərən demək olar ki, yox idi. Bircə kartof ümidimə yaşayırdı. Yataqxanada yaşayan Qulamın heç nəyi də olmasa, həmişə kartofu var idi. Bir dəfə yarı zarafat, yarı ciddi yoldaşlarından birinə demişdi. «Bu il düz üç ton kartof yemişəm». Dostu gülüb: «Ə, elə şey olmaz, bir ildə üç ton kartofmu yemək olar?» – deyəndə o da qımışıb, «Heylə yox ey, bir azını faktiki olaraq yemişəm, qalanını da satıb yemişəm» – söyləmişdi. «Hə, bu, başqa məsələ!»

Sonra Qulam iki şeylə daha çox yadda qalmışdı; hardansa Qulamın əlinə bir dənə palazqulaq, nömrəsi cırılıb oxunmayan bir yüzlük düşmüşdü. Hansı mağazaya, dükana aparmışdısa, heç kəs yaxın qoymamışdı. Yüzlük əlində qalan, özü isə yeyib-içmək istəyən Qulam çox maraqlı, qəribə bir üsul tapmışdı. Rast gəldiyi bir tələbəyə; «Yaman acımışam, girək bu Şərq restoranına, bir loxma çörək yeyək.» – deyərmiş. Tələbə də gedərmiş, Gətir, götür, ye, iç… Pul vermək məqamı gələndə Qulam şəstlə əlini cibinə salanda qonağı deyərmiş: «Ə, dayan, mən verəcəyəm!» «Nə danışırsan, ay kişi, səni mən dəvət eləmişəm. Əlini çıxart cibindən.» – deyib cırıq yüzlüyü qoyun ci-

bindən çıxarıb şappıltı ilə stolun üstünə atırmış. Ofisiant pulu götürürmüş, qatını açıb o yan-bu yanına baxanda, «Cavan oğlan, bu cırıq puldu, bunu mən götürə bilmərəm.» – deyib qaytarırmış. Onda Qulam böyük təəccüblə, «Heylə şey olmaz, canım, necə yəni cırıqdı»» - deyib pulun ora-burasına baxırmış: «Bay atana lənət, necə paçka basıb ey, köpək oğlu. Mən də fikir verməmişəm». Qonağı məcbur olub yemək-içməyin pulunu ödəyirmiş. Səhər bir başqa tələbəni yanlayıb başqa bir restorana dəvət edirmiş. Belə-belə, şəhərin restoranlarının çoxunda başqalarının hesabına yaxşıca yeyib-içirmiş Qulam. Ancaq bu, çox davam eləmir. Söz-söhbət tələbələr arasında yayılır. Zarafatcıl bir tələbə Qulamın növbəti «qonaqlığı» zamanı o, əlini cibinə atıb o pulu çıxardan kimi qamarlayıb ofisiantın gözünün qabağında tikə-tikə eləyib kül qabına atır. Qulam qışqırır: «Ə, neylədiyindi? Ə, sən neylədin? Mənim çörək ağacım… Vay səni!»

Bu hadisədən sonra Qulamın cibində pulu olanda da, ürəklə çörək yeməyə dəvət eləyəndə də heç kəs onunla heç yerə getmirdi.

İkinci hadisə də pulla bağlı idi. Ancaq bir az başqa cür. Məsələ bunda idi ki, o biri fənləri ala-babat bilsə də, bu «siyasi iqtisad» fənnindən heç nə başa düşə bilmirdi. Burdan oxuyurdu, ordan yadından çıxırdı. Professor Bəhmən Bəhmənov isə çox ciddi, tələbkar adam idi, bu çətin elmi elə həvəslə, elə şirin izah eləyirdi ki, ən küt adam belə bir şey götürə bilərdi. Qulam ondan yaman qorxurdu. O iki saatı –Bəhmən müəllim sinifə girib çıxanacan Qulam ürəyini yeyirdi. İmtahan vaxtı əsə-əsə gedib bilet çəkən Qulamın suallarının birincisi «Pulun vəzifələri» imiş. Qulam oturub başını çox sındırır, «Ayə, pulun çörək ağacı olmaqdan başqa nə vəzifəsi ola bilər ki? Ver, al, vəssalam». Ancaq Qulam pulsuzluqdan o qədər yanmışdı ki, özündən pula bir tərif verdi iki daşın arasında. Professor ondan birinci suala cavab istəyəndə Qulam «Nə ola-ola, risk eləyəcəyəm» – deyə düşünüb:

– Professor, pulun kitabda yazılmış vəzifəsini söyləyim, ya özüm verdiyim tərifini deyim? – mızıldanmışdı.

Professor maraqlanmışdı:

– Sən özün pula tərif vermisən?

– Bəli, professor.

– Maraqlıdır. De görək!

Qulam, «Ay Allah, özün məni bu kişinin qılıncından sovuşdur» düşünüb qorxa-qorxa:

– İndiyə qədər məndə olmayan və indi iki versəniz yeddi ay da olmayacaq şeyə pul deyilir, professor. – demişdi.

Professorun xırda gözləri gülüş içində itmişdi, Qulamın bu «kəşfi»nə gülə-gülə bir üç yazıb daha heç nə soruşmamışdı və universitetdə oxuduğu illər ərzində təkcə o semestr təqaüd ala bilmişdi.

Sakitin dediklərindən bu da aydın olmuşdu ki, Qulam elə o vaxt hansı bir professorunsa qızı ilə tanış olmuş, az sonra evlənmişdi. Onu qurtaran kimi aspiranturaya saxlatdırmışdılar. Özü də hansı sahə üzrə - siyasi iqtisad elmi üzrə. Buna Əsəd heç cür inanmaq istəməmişdi. Özünü uzaqdan tanıdığı, haqq-salamları olmasa da, əməllərini ordan-burdan eşitdiyi Qulam və siyasi iqtisad! Əsədin inanmadığını görən Sakit: «İstəyirsən inan, istəyirsən inanma. Həmin Qulam indi iqtisad elmləri doktorudu. Görsən heç tanımazsan. Mən hərdən şəhərdə, Akademiyada, Xalq Təsərrüfatı institutunda görürəm. Düzdü, əlaqəmiz yoxdu, ancaq tanıyıram ki, bu, həmin Qulamdı…» – deyib söhbəti dəyişmişdi.

Əsəd sadəcə, «Vallah möcüzədi» – deyərək fikrə getmişdi. İndi bu layka geyib özünü çox bərbəst aparan Ərəstun həmin Qulamın oğludursa… nə bilmək olar, bəlkə heç o, Əsədin, Sakitin tanıdığı Qulamın oğlu deyil. Nə çoxdu Qulam bu şəhərdə?!

Əsəd üçün bu hələ mühüm deyildi. Əsəd indi ayrı şeyi öyrənmək istəyirdi – odur ki, öskürüb Ərəstunun diqqətini özünə cəlb elədikdən sonra dedi:

– Yaxşı, Ərəstun, indi sən daha uşaq deyilsən. Sənlə elə bilirəm açıq danışmaq olar.

Ərəstun:

– Nə barədə, müəllim? – soruşdu maraqla.

– Sahilə barədə. Mən hiss eləyirəm… Sən onu… sən onu istəyirsən, elə deyilmi?

Ərəstun dodağının altında nə isə mızıldandı, ancaq Əsəd heç nə başa düşə bilmədi.

– Yəqin fikrin ciddidir. Ancaq mən sənə bir cəhəti xatırlatmaq istəyirəm, bala. Onun anasının vəziyyətini görürsən. Sən mənim bir sualıma cavab ver. Onun – o kolyaskadakı arvadın əzabına-əziyyətinə dözəcəksənmi, onun qayğılarına tab gətirəcəksənmi?

Gözləri balkonda, qulaqları Əsəddə olan Ərəstun, adi bir şey haqqında söhbət gedirmiş kimi, çox laqeyd halda:

– Əh, onun nə ömrü qalıb. Bu gün-sabah ölüb gedəcək. – söylədi.

Əsədin başına elə bil bir qazan qaynar su tökdülər. Nitqi batdı kişinin. Və çox pərişan halda, bu ürəksiz oğlana heç nə demədən, qalxıb ağır addımlarla Ərəstundan uzaqlaşdı. «Allah eləsin Sahilə bu gədəni sevməsin. Yoxsa bədbəxt olar. Necə də vicdansızdı, qəlbsizdi bu, ilahi? Yox, yox. Mən Sahiləni sənə vermərəm, vermərəm. «Bu gün-sabah ölüb gedəcək»… Necə asanlıqla dedi o bu sözləri?» Bir insanın ölümü haqqında necə asanlıqla dedi, ilahi?»

YEDDİNCİ FƏSİL

İltifat o gündən – Gülmirə Orxanın şerlər kitabını şöbəyə gətirəndən az sonra Nadirənin o «acı» sözlərini eşitdiyi gündən heç cür özünə gələ bilmirdi, hirsindən, hikkəsindən nə evə-eşiyə, nə küçəyə, nə də institututa sığışırdı. Hərdən elə hövllənirdi, elə əsib-coşurdu ki, gözləri bir az da irəli çıxıb bərəlirdi. Kimsə ilə danışmırdı. Təkcə Sarışınla hərdən nə isə pıçıldaşırdı. Həmən gün, Nadirə İltifatı «yıxıb sürüyəndən» iki saat keçmiş Elvira dəhlizdə onun qabağını kəsib:

– Niyə ağzına su alıb susdun, İltifat? O nə karədi ki, sənə elə sözlər söylədi. Sənin atandı, anandı, ya nəyindi? Borclusan,

yanında gözü kölgəlisən nədi ki, ağzını da açmadın? – deyə İltifatı o ki, var danlamışdı. – Yox, sən zəif adam imişsən.

– Birin bilirsən, birin bilmirsən, Elvira – deyə İltifat pərt halda burnunu çəkmişdi. – Qabaqda Salman var. Orda ancaq susmaq lazım idi. Əsas günahkar Sakitnən Gülmirədi. Onların məni görən gözü yoxdu. Sakit paxıllıqdan heç bilmir neyləysin. Gülmirə də… Orxana görə… Orxanın ünvanına kim nə desə qız qırğı kimi atılıb gözünü deşməyə hazırdı. Sevir də kişinin qızı…

– Qadam onun ağzına, ölünün nəyini sevir?

– Deyir o, bir çox sizin kimi dirilərdən ləyaqətlidi. Nə bilim, deyir də…

Birdən Elvira dönmüşdü, sərtləşmişdi:

– Bura bax, o düzdü ki, sən Ümmügülsümə, Faziləyə, Gülmirəyə şer yazmısan?

– Onu kim deyir?

– Eşitdim də.

– Əh, onlar nədi ki, mən onlara şer də yazım? Onlar sənə paxıllıq eləyirlər, Elvira. İnan buna. Sən hiss eləmirsən, amma mən hiss eləyirəm – biz danışanda, mehriban olanda heç bilmirlər həsəddən neyləsinlər

Elvira İltifatın bu yalanına dərhal inanmışdı.

– Qoy yanıb-yaxılsınlar! Özlərini gözəl hesab eləyirlər.

– Sən mənim gözümdə hamıdan gözəlsən, ceyranım – demişdi İltifat və çıxıb getmişdi. Elvira isə onun bu sözlərindən qanadlanıb işin qalan saatlarını havalı kimi, gah dəhlizdə, gah otaqlarda gəzmişdi.

Evdə Afərin ərinin qanının qara olduğunu görüb əl-ayağa düşmüş, böyür-başına çox keçmiş, ancaq bir sirr ala bilməmişdi. İltifat «kefim yoxdur» – deyərək iş otağına keçmiş, divanda uzanmış, gözlərini tavana zilləyib xeyli düşünmüşdü. Sonra qalxıb Nadirə xanıma özünün dediyi kimi «öldürücü bir həcv yazmışdı», bir az keçmiş isə boş və mənasız olduğunu, Nadirəni tutmadığını görüb cırıb atmışdı. Sonra Orxanın şer kitabını «Diplomat» çantasından çıxarıb oxumağa başlamışdı. Yanına

qələm-kağız qoymuşdu, nəzərinə çatan nöqsanları qeyd eləmək istəmişdi. Gülmirənin acığına Orxanın kitabına bir tənqid yazmaq fikri onu xeyli sevindirmişdi. «Darmadağın eləyəcəyəm bu kitabı. Qoy Gülmirə bilsin ki, onun Orxanı böyük şair deyil, adicə qafiyəpərdazdı. Çap elətdirəcəyəm.»… Oxumuşdu şerləri, kitabı axıra çıxanda ayılıb görmüşdü ki, qabağındakı vərəq bomboşdu, heç nə yazmayıb. Kitabı kənara atıb yenə divana uzanmışdı. Orxanın şerləri barədə düşünmüşdü. Bu şerlər lirik şerlərdi, sevə-sevə, böyük məhəbbətlə yazılmışdı. Şer yazmaq xatirinə qələmə almamışdı Orxan bunları. Sonsuz bir həsrət, ülvi bir sevgi çırpınırdı o misraların içində; od vardı o sətirlərdə, ürək yanğısı vardı. İltifat bunları bərkdən deməsə də, dilinə gətirməsə də, qəlbində etiraf eləyirdi. Çox əlləşib-vuruşandan sonra bu kitaba bir irad tutmuşdu: «Mövzu məhdudluğu… həyatımızın ictimai məsələləri, müasirlik yoxdu bu əsərlərdə. Birbirinin dalınca gələn lirik şerlər oxucunu yorur»…

Çox götür-qoy eləyəndən sonra İltifat Orxanın kitabı barədə məqalə yazmaq fikrindən daşınmışdı. Səbəbi də bu olmuşdu ki, kitabı başdan-başa zəif, sönük bir kitab adlandırmaq olmazdı. O belə yazsaydı da, heç kəs onu çap eləməzdi. Gərək heç olmasa bir neçə səhifə Orxanın şerlərinin məziyyətlərindən, ülvi hisslər tərənnüm və təlqin etdiyindən yazaydı… Bunu isə o, eləyə bilməzdi – ürəyi qoymazdı, əli yazmazdı, dili deməzdi… Amma, ürəyində Orxana qarşı özünün də tam dərk eləyə bilmədiyi bir qibtə hissi çırpınırdı. Ölüyə qibtə idi bu! Bu həqiqəti qəbul eləmək çətin idi onun üçün – Orxan öləndən sonra da ondan qüvvətli və qüdrətli idi. Orxan sağlığında gör necə sevmişdi ki, aradan illər keçməsinə baxmayaraq, Gülmirə hələ də o oda isinir, o sevginin həzinliyi, ülviliyi, müqəddəsliyi ilə yaşayırdı. Gülmirə üçün Orxan hələ də sağdı. Bu, doğrudan da qibtə olunmalı bir səadət idi; üstündə əsilməli, qiymətləndirilməli, ömür həsr edilməli bir məhəbbət idi. İltifat döyüşdən sınıq çıxmış, məğlub bir əsgər kimi, küskün-küskün Gülmirə-Orxan məsələsinin üstündən fikrində xətt çəkmişdi. Sonra Sarışının sözlərini saf-çürük eləməyə başlamışdı. Nadirə xanım da üstü-

örtülü deyəsən elə buna işarə eləmişdi. «Demək, bu satqınlar bir-birinə xəbər veriblər. Ay sizin boyunuza qəmiş ölçüm. Yaxşı deyiblər, qadının hülqumu olmaz, qadın sirr saxlaya bilməz… Bunlarla ehtiyatlı olmaq gərəkdi»… İltifat bütün şöbənin mövqeyini ölçüb-biçmiş, hörmətinin laxlayıb uçduğunu anlamışdı. Sarışından başqa heç kəs xətirini istəmirmiş, sən demə. Əsas adamlar – Salman, Nadirə, Gülmirə, Cəfər, Ümmügülsüm, Fazilə onunla çox soyuq danışıb dərdləşirdi. Onların içində az-maz Gülalı ona mehribanlıq göstərirdi. Ancan bunu İltifat özünə dərd eləmirdi: «Cəhənnəmə hörmət eləsinlər mənə! Gözlərim atırdı. Əsas Aslanzadədi – o mənim dalımda durandan sonra bunlar kimdi ki. Adicə peşkadı bunlar. Aslanzadənin ətəyindən bərk yapışmaq lazımdı. Kişinin çox böyük nüfuzu var, özü də xətrimi yaman istəyir… Şöbədəkilər də elə ona görə məni gözümçıxdıya salıblar. Yoxsa mən neyləmişəm onlara?»… İltifat bu neçə günü belə düşünmüş, nəhayət, toxtamışdı.

… Direktorun kabinetinin qabağından keçəndə İltifat Nurəddinlə rastlaşdı, özünü yığışdırıb dolu bir salam verdi.

– Salam, Nurəddin müəllim.

– Ay əleykə… - deyə Nurəddin kefi kök halda cavab verdi. – Nə təhərsən, ay şair.

– Sağ olun, Nurəddin müəllim. Yaxşıyam…

– Gəl içəri, görək nə var, nə yox.

Özü qabaqca, İltifat arxasınca kabinetə daxil oldular. Nurəddin stolunun dalına keçib əyləşdi:

– Otur görək.

İltifat çox böyük sevinc içində divanın dibindəki kresloda əyləşdi – çünki Nurəddin əlilə o kreslonu göstərmişdi. İltifat yerini rahatlayınca Nurəddin bir siqaret yandırdı və açıq qapıya üz tutub ucadan:

– Ay qız, Sürəyya, ordan iki stəkan çay təşkil elə bizimçün. – dedi və üzünü İltifata çevirdi. – Şöbənizdə nə təhər gedir işlər? – İltifat özünü toplayıb cavab verməmiş Nurəddin əlavə elədi – Nə isə sizin şöbədən yaman nigaranam, İltifat. Bir direktor kimi məni düşündürür sizin şöbə…

İltifatın çiçəyi çırtladı. Məqamı, fürsəti əldən vermək olmazdı. Bir halda ki, direktor özü də nigarandı, onda hər şeyi açıq-saçıq danışmaq olar. Ancaq bir məsələ vardı ki, Nurəddinin onların şöbəsinin məhz nəyindən nigaran olduğunu İltifat dəqiq təyin edə bilmirdi – hələlik ona bircə şey gün kimi aydın idi: - Nurəddinin o şöbənin iki əsas işçisindən – professor Salman Qurbanzadədən və onun arvadı Nadirə xanımdan zəndeyi-zəhləsi gedir – vəssalam. O, «nigaranam» deyəndə də yəqin ki, elə bunları nəzərdə tutur. Ancaq bunlar çox azdı – Sakit də, Gülmirə də az aşın duzu deyil. Bunu Nurəddinə başa salmaq vacibdi, yoxsa sonra kişi inciyə bilər, niyə vaxtında xəbər eləməmisən – deyər. İltifat çox yaxşı duymuşdu ki, ər-arvaddan başqa, Sakit və Gülmirə də Nurəddinin iş üsulundan, adamlarla rəftarından çox narazıdı. Salman, Nadirə kimi bunu açıq deməsə də, narazı olduqlarını da gizləməyə çalışmırdılar.

İltifat həm-hüm eləyib fikrini cəmləşdirənə qədər balaca boy, arıq, ağ paltar geyib, qara saçlarını boynunun ardında burub düyünləmiş bir qız əlində iki armudu stəkanda çay gətirdi. Birini Nurəddinin, o birini isə İltifatın qabağına qoydu və laldinməz çıxıb getdi. Gümüş qənddan elə stolun üstündə idi – Nurəddin sol əlilə qənddanı İltifatın qarşısına itəlidi.

– Təzə katibə götürmüsünüz deyəsən, Nurəddin müəllim? – deyə İltifat çox məmnun halda – zarafat deyildi, akademik Nurəddin Osmanzadə kimi adlı-sanlı bir alim onun üçün də çay gətizdirmişdi. Kaş indi İltifatın «nədənsə səni heç kəs sevmir, hörmət eləmir, sirrini başa düşə bilmirəm!» – deyən arvadı Afərin bu dəqiqə burda olaydı, görəydi ərinin necə hörməti var» - kreslosunu irəli çəkib soruşduqda Nurəddin ağzına bir konfet atıb:

– Hə, – dedi – Şərqiyə iki il staj toplayıb bu il instituta girdi. Yeri boş idi. Bilirsən də, idarə katibəsiz keçinə bilmir. Dostumun qızıdı. Bu il balı çatmadı, instituta düşə bilmədi… Götürmüşəm, qoy işləsin, gələn il girər.

– Yaxşı eləmisiniz, Nurəddin müəllim. – İltifat Nurəddinin çayını içdiyini görüb ürəkləndi, o da stəkanı götürdü, bir

qurtum vurub: - Tamamilə düz deyirsiniz, Nurəddin müəllim. Bizim şöbə son vaxtlar, daha doğrusu, siz direktor təyin olunandan sonra məni də narahat eləməyə başlayıb. – dedi. – Düzü, mən bir şeyə yaman heyrət eləyirəm.

– Nədir o?

– Vallah, adamın dili də gəlmir, amma gərək deyəm.

– De, de. Mən hər şeyi bilmək istəyirəm, İltifat. Bu idarədə kimin nəynən nəfəs aldığını, qarnının altında nə olduğunu bilməsən, əsla işləmək mümkün olmaz. Mən dostumu, düşmənimi tanımalıyam.

– Tamamilə düz deyirsiniz… Mənim demək istədiyim budu ki, bizim şöbənin əsas adamları hesab olunanlar – başda Salman olmaqla, sizin direktor gəlməyinizdən yaman əsəbiləşiblər. Hərdən mənə elə gəlir ki, Salman özü direktor olmaq istəyirmiş. Nə isə planı varmış – siz pozubsunuz. «Canım, belə direktorluq olmaz axı?» – deyir tez-tez Salman. Lap elə siz birinci gün işə çıxanda, balaca bir çıxış elədim ey mən, hə, bax, onda kişi az qalırdı məni öldürsün. Düzdü, üzümə bir söz demədi, ancaq gözlərindən oxudum ki, məni tikə-tikə eləməyə hazırdı. Paxıl adam imiş. Müsəlman paxıllığı içini gəmirir Salmanın. Nadirə də ərindən geri qalmır. Partkom kimi, az qalır hər şeyə burnunu soxsun. Peşimansan bir söz deyəsən. O saat başlayır ki, nə bilim kommunist prinsipiallığı belə gəldi, vicdan elə getdi.

– Hə, o irəli mənim üçün də elə bir vəzzariyyət oxudu. Bilirəm, onu Salman qızışdırır. Mən partkomam, mən cavabdeham, nə bilim nə… hayıf, o vaxt Salmanın məsələsini bir yana çıxarda bilmədiniz. Yoxsa, atasını yandıracaqdım onun. Əgər o vədə Mirzə Yanar məsələsini sübuta yetirə bilsəydik, Nadirənin də dili gödək, gözü kölgəli olardı yanımızda, eləyə bilmədik, çox heyif… Mən nə isə Gülmirənin dediyi versiyaya daha çox inanıram.

– Mən də, professor. Əgər elə olmasaydı, Salman ondan sonra da bir fərli-başlı, yadda qalan əsər yazardı. Amma yoxdu,

xırda-xuruş məqalələrlə başını girləyir… Son on beş-iyirmi ildə bir dənə sanballı kitab üzə çıxarda bilməyib.

– Elədi. Sən mənim fikirlərimi bir az da qüvvətləndirirsən, İltifat. Mən də hiss eləmişdim Salmanın könlündən direktorluq keçirdi. Ancaq o, boynunun ardını görəndə, direktorluğu da görər. Bu il partkom seçkilərində Nadirəni də qoyacağam yeşikdə… Bu ər-arvad çox özbaşınalıqlar eləyirlər. – Nurəddin çayını içib qurtardı, yenə siqaret yandırdı. Bu, İltifatın nəzərindən qaçmadı:

– Nə çox siqaret çəkirsiniz, ay Nurəddin müəllim. Ziyandı sizə, canınıza hayıfınız gəlsin… Siz bizim elmimizə lazımlı adamsız. Özünüzü qoruyun…

– Əsəbdəndi. Hər gün əsəbiləşirəm. Hərənin ağzından bir avaz gəlir. Çəkməsəm, ürəyim partlar.

– Partlasın səni istəməyənlərin ürəyi. – İltifat bu sözləri büzülüb söylədi və sifətində elə bir ifadə yarandı ki, elə bil bu dəqiqə həqiqətən Nurəddinin ürəyi partlayacaqdı. – Elə deməyin, iraq canınızdan…

Nurəddin ayağa qalxdı, gəlib pəncərədən küçəyə ani bir nəzər yetirib geri döndü və:

– Bəs o qız, nədi onun adı, hə, Gülmirə, o neyləyir? – deyə İltifatdan ətraflı məlumat almaq mümkün olduğunu qət edib mətləb üstünə gəldi. – O necədi?

– Gülmirə tamamilə Nadirənin təsiri altındadı, Nurəddin müəllim. Nadirə hansı havanı çalsa, o da qol götürüb o havaya oynayandı.

– Amma o dəfə, Salmanı ifşa eləmək istəyəndə, nə isə mənə cəsarətli adam təsiri bağışladı o qız.

– Zahirən elə ola bilər. Ancaq savadsızın, kütbeyinin biridi. Həm də özbaşınadı, professor. Deyəsən sizin xəbəriniz yoxdu, təzə bir kitab çap elətdirib.

– Nə kitab? – deyə Nurəddin tələsik soruşdu.

– Orxanın şerlər kitabını çap elətdirib. Toplayıb, müqəddimə yazıb, Orxanı az qala klassik kimi qələmə verib. Toplayır

deyəndə ki, heç yerdən toplamayıb. O şerləri Orxan onun özünə yazıb, hamısını ona yazıb. Bilmirəm, bilirsiniz, ya bilmirsiniz, Orxan onu sevirmiş…

– Hə?

– Bəli. Hamısı şəxsi şerlərdi, arxiv üçün yazılmış çiy, sanki cəfəngiyyatdı. Bunları götürüb nəşr etdirib. Heç kəsə də deməyib. Nə Salmana, nə Nadirəyə. Heç olmasa mənə desəydi, bir az əl gəzdirərdim, ağzın-burnun düzəldərdim. Necə olmasa, o, professional deyildi də. Mənə də göstərməyib. Biz heç, bir direktor kimi gərək sizə mütləq deyəydi. Bu, saymazlıqdı, məncə. Ümumiyyətlə, o qız, böyük-kiçik yeri bilən deyil…

– Bəs niyə o bir adama ərə getmir? Mən bilən, neçə ildi onun əri ölüb…

– Ərini sevmirmiş, deyilənə görə. Orxanı sevirmiş. İndi də oturub onun xəyalı ilə yaşayır.

– Qələmi, qabiliyyəti nə təhərdi o qızın?

– Nə deyim, Nurəddin müəllim. Elə bir kəsərli qələmi yoxdu. Adi bir elmi işçidi mən bilən. İstedadı, alim müstəqilliyi olsaydı Cəfərin Füzuli avtoqrafı kəşfini öz adına çap etdirməyə qətiyyən razılıq verməzdi. Mən inanmıram Salman bu işdə onu məcbur eləmiş olsun – böhtana oxşayırdı. Salmana da atdığı böhtanı sübut eləyə bilmədi. Demək, ona-buna böhtan atmaq o qızın təbiətində var. Səhər mənə də, sizə də yalandan bir şər ata bilər. Mən bir şeyə təəccüb elədim: - o vaxt Salman niyə onu məhkəməyə vermədi? Gülmirəyə bu şərinə görə əməlli-başlı cəza düşürdü. Ancaq Salman nə üçünsə susdu. Guya alicənablıq elədi…

– Yox, o, Nadirə ilə çox yaxındı. Yəqin Nadirə qoymayıb.

– Axı bu, təkcə şəxsi iş deyil, professor. Bu, həm də ictimai məsələdir. Gərək institutun müdiriyyəti onu cəzasız buraxmayaydı – ona yaxşıca bir dərs verəydi. Bu, onun özünə də, başqalarına da ibrət olardı. Sabah o da, onun kimiləri də belə qələt eləməzdilər. Sözü demə, dedin sübut elə. Mən belə başa düşürəm, professor.

Nurəddin gəlib oturdu:

– Bu, çox mürəkkəb məsələdi, İltifat. Sən, görürəm, yaxşı oğlansan, ancaq təcrübən hələ azdı, bir çox şeyləri hələ bilmirsən. Daha doğrusu, bir tərəfini bilirsən, bir tərəfini yox. Salman sənin, mənim düşündüyüm kimi ağılsız adam deyil. Yerin altını da bilir, üstünü də. Yüz ölçməsə, bir biçmir. Deyirsən, niyə məhkəməyə vermədi Gülmirəni. Axı burda təkcə Gülmirə məsələsi deyil, bala. Bax, sən, Gülmirə, Gülalı əlyazmalarını oxuyub rəy yazmışdınız. Min faiz əmin idiniz ki, Salman oğrudu və buna məni də inandırmışdınız. Rəyə siz qol çəkmişdiniz, mənə də o özü lap axırda qol çəkdirdi – rəy də bu. Saat da ondadı. O, Gülmirəni məhkəməyə versəydi, deməli, bizim hamımızı da məhşər ayağına çəkməli idi. Deyəcəkdilər, yaxşı Gülmirə bizim adlısanlı professorumuza böhtan atıb – siz də onu müdafiə eləmisiniz. Demək, siz də böhtançısınız, böhtanın ayaq tutub yeriməsinə kömək eləmisiniz. Onda biz də cavab verməli olacaqdıq…

– Deməli, bu işi eləməməklə Salman bir güllə ilə iki dovşan vurub, hə?

– Bəli, bala. Məhz bir güllə ilə iki dovşan. O elə bir diplomatik xod eləyib ki, hələm-hələm adamın ağlına gəlməz. İndi Gülmirənin də onun yanında dili gödəkdi, sizin də. Qol çəkdiyimə görə elə mənim də…

– Belə de… Burasını mən heç fikirləşməmişdim, professor.

– Çox güman ki, o, bizim kimi belə primitiv düşünməyib. Ola bilər o daha dərin düşünüb – buna Salman qadirdi. Həmin rəyi Salman yəqin ki, qarovulda saxlayıb. Vaxtı gələndə... ortalığa çıxarda bilər.

– Mənə elə gəlir ki, o, bu məsələdən bərk yapışardı. Oğlunun ölümü başını qarışdırdı. Yoxsa Salman yıxdığının başını kəsməsə, ayağa duran adama oxşamır… Düz tapmısınız, Salman həyatda hamı ilə, hətta arvadı ilə də mürəkkəb kombinasiyalarla dolu şahmat oynayır. O Sakit də təxminən elə adamdır.

– Hə? – Nurəddin Sakitin adını eşidən kimi yerində dəbərişdi, qurcalandı – Mən onu yaxşı tanımıram. Kənardan fikir verirəm, sakit adama oxşayır.

– Yox, yox, professor. Onun buynuzları içəridədi, ürəyindədi. Deyirlər, boyu balaca adamın ürəyindən gündə üç dəfə allahlıq iddiası keçər – Mənə elə gəlir ki, gündə yox, saatda üç dəfə allahlıq iddiası keçir Sakitin ürəyindən. Özü barədə çox yüksək fikirdədi. Elə bil, alçaq dağları bu yaradıb. Dörd-beş dənə kitabçası çıxıb, heç bilmir neyləsin… Yazdıqları da bir şey olsa, adamı yandırmaz. Cəfəngiyyatdı hamısı.

– Elmi necədi onun?

– Sıfır. Alim deyil, boş yer tutur institutda. Hökumətdən ayda filan qədər pul alır, elmi iş görmək əvəzinə, oturub roman yazır. Nə vaxt gəlirsən, görürsən oturub elə hey yazır. İstəyirsiniz, bax elə bu saat duraq gedək şöbəyə, onun qabağındakı kağızları götürək, baxaq. Onların arasında bir səhifəlik elmi iş tapsanız, mən adımı dəyişərəm, Nurəddin müəllim. Bir sözlə, nə alim kimi alimdi, nə yazıçı kimi yazıçı. Ümumiyyətlə, heç ziyalı deyil Sakit!

… Qəribə idi, elə bu anlarda, dəhlizin o başındakı otaqda Sakit ortalıqda gəzinə-gəzinə (hamı tənəffüsə çıxmışdı, təkcə Gülmirə öz yerində oturmuşdu, əli üzündə onu dinləyirdi) danışırdı:

– Ziyalı məsələsi məni çox düşündürür, Gülmirə. Deyəsən, elə ömrümün axırına qədər də düşündürəcək. Qələm sahiblərimizin bəzisi kəndi, kolxozu, kəndli psixologiyasını yaxşı bilir, bəzisi zavodu, şəhəri, fəhlə həyatını. Mən bilmirəm -– xoşbəxtliyimdi ya yox – bu ziyalı problemindən qopub ayrıla bilmirəm. Maraqlı aləmdi, çox maraqlı aləmdi, Gülmirə. Yazılmamış, qatı açılmamış bir kitabdı bu aləm. Ziyalı kimdi? Ziyalı mənim aləmimdə, bir nur parçasıdı, işıqdı, günəşdi. Xalqın düşünən beynidi, görən gözüdü, danışan dilidi, yazan əlidi. Xalqın sabaha, gələcəyə gedən yolu, gecələr stolunun arxasında oturub ürəyini şam kimi əridən ziyalımızın beynindən keçib gedir, gözünün nuru ilə işıqlanır. Tarix boyu o xalqlar ağ günə

çıxıb, öz azadlıqlarını, varlığını, mənliyini qoruyub saxlaya bilib, yadların başına qılınc endirib, müqəddəs vətən torpağını gülüstana döndərib ki, ağıllı, uzaqgörən, özü üçün yox, torpağı, milləti üçün yaşayan qeyrətli ziyalı oğulları olub. Bizim xalqımızın dünən də ağıllı, vətəndaş ziyalıları var idi, bu gün də var və mən inanıram, sabah da olacaq… Elmimiz, ədəbiyyatımız, musiqimiz, nəqqaşlığımız dünyaya səs salıb – dünyanın indi harasına getsən, bu xalqın səsini-sorağını eşidərsən və ürəyin dağa dönər. Bunları bizim ziyalılarımız eləyib, Gülmirə. Ona görə, mən ziyalı adı gələndə müqəddəs, fədakar, əlçatmaz, qeyri-adi bir möcüzə göstərməyə, sehrə-əfsuna qadir bir varlıq qarşısındaymışam kimi papağımı çıxardıb min ehtiramla baş əyirəm. Üzeyir möcüzə deyil? Səməd möcüzə deyil? Sənətkar möcüzə deyil? Yusif Məmmədəliyev möcüzə deyil? Adı dünya astrofizika elmində Qalileylə yanaşı yazılan, öləndən sonra eşitdiyimiz Nadir İbrahimov möcüzə deyildi?.. Hansını sayım. Saymaqla qurtarmaz, Gülmirə… - Sakit vəcdə gəlmişdi, saydığı adamların heç birini şəxsən görməmişdi, kəlmə kəsməmişdi, amma elə bil, atası haqqında, qardaşı haqqında, lap onlardan da əziz bir adamı haqqında danışırdı. Danışdıqca mavi gözləri parlayırdı, həzin, ləzzətin ən yüksək məqamına çatmış adam kimi arıq sifəti işıqlanırdı; Gülmirə elə bil nağıla qulaq asırdı – bu şeylər hardasa ona da məlum idi, çox adama məlum idi – yəqin o vaxt Orxan da bunları bilirdi, indi yəqin Salman da, Nadirə də bilir – ancaq indiyəcən onların heç biri hamıya aydın bu həqiqət barədə belə şirin, belə ürəklə danışmamışdı Gülmirəyə. Gülmirə bəlkə həyatında ilk dəfəydi ki, azərbaycanlı olması ilə fəxr eləyirdi – bu ana qədər insan olması ilə, sevməsi ilə, təmizliyi ilə çox öyünmüşdü. Ancaq indi, Sakiti dinlərkən ürəyinə axıb dolmuş iftixar hissi bunların hamısından uca idi, güclü idi, sehrli idi. Heyrət eləyirdi ki, niyə bu vaxta qədər bu duyğu onun qəlbində baş qaldırmayıb, niyə belə məhdud düşüncələr aləminə qapılıb yaşayıb? Niyə? Niyə? Və gör nə qədər adam – lap oxumuş olsun – bu uca hisslərdən uzaq ömür sürüb, yaşayıb, ölüb gedib? Bu ləzzəti dərk eləmədən gedib? Gülmirə bu

fikrin qarşısında dəhşətə gəldi, qorxdu və ani xəyaldan ayrılıb Sakiti qarşısında görərkən bir az toxdadı. Və sonra xatırladı ki, Sakitlə həmişə danışanda, söhbət eləyəndə o, daxilən zənginləşib, hardasa ayılıb, bir şey görüb-götürüb. Təbiətcə çox sakit, adiliyi, sadəliyi ilə başqalarından heç də seçilməyən Sakit hər dəfə Gülmirə üçün yenidən kəşf olunub, təzələnib, seçilib, ayrılıb. Sakit Gülmirənin tanıdığı adamlara əsla bənzəmirdi – hardasa az-çox Orxana bənzəri vardı Sakitin. Həlimlikdə, sadəlikdə, ciddilikdə, qayğıkeşlikdə ona oxşayır Sakit. «Torpağı sanı yaşasın» – deməyi də unutmurdu Gülmirə belə anlarda. O, bunu da özünə yəqin eləmişdi ki, Sakitlə hər dəfə (belə hallar az-az olurdu) bu cür məhrəmanə söhbətlər eləyəndə bir kitab oxumuş hesab eləyirdi özünü. Adi kitab yox, düşünülmüş, ütülənmiş, xəbəri-mübtədası yerində olan kitab yox, həyat kitabı, bəlkə həyatın özünü, böyük dünyanın kiçik bir parçasını görürdü, mütaliə edirdi, qavrayıb düşünürdü Gülmirə. Mənən durulurdu, saflaşırdı. Və bütün vücudunda bir yüngüllük hiss eləyirdi. Elə sanırdı, dünyaya təzəcə gəlib, hələ ömür qabaqdadı, hələ şirin günlər, göz yaşardan sevinclər irəlidədi. Dünya dönüb yaşamalı, doyulmaz olurdu Gülmirə üçün. Onun aləmində Sakitin kitabları da elə idi – özünə bənzəyirdi. Yazılarını oxuyanda o, nəyisə sevirdi – görünür bu, Sakitin özünün də sevdiyi idi – nəyəsə nifrət eləyirdi – görünür, bu da Sakitin nifrət elədiyi idi. Ona görə Gülmirə Sakitin təbiəti ilə kitabları arasında uçurum yox, fərq yox, eynilik, vahidlik görürdü. Sakit necə vardı, eləcə idi, gizlənmirdi, heç nəyini də gizləmirdi. Hərdən Gülmirəyə elə gəlirdi ki, Sakitin beyninin, ürəyinin içini beş barmağı kimi bilir – çünki o, beynindəkilərin, ürəyindəkilərin hamısını, heç bir şeyi pərdəyə bürümədən, məhrəm adamına deyirmiş kimi, kağızın üstə tökür, hamıya söyləyir. Sakitin ürəyi kağızında, Sakitin ürəyi, düşüncəsi dilində, gözlərindədi.

Sakit bir anlığına sözünə ara verərək gəlib pəncərənin qabağında dayanmışdı. Küçəyə, həyətə, çarhovuza tamaşa eləyirdi, sanki dediklərini həzm eləmək üçün, düşünmək üçün Gülmirəyə imkan, vaxt vermək istəyirdi. Əlləri ciblərində idi

Sakitin. Kürəyi şax idi, saçlarına dən düşmüşdü. Çiyinləri aramla, asta-asta qalxıb enirdi. «Görəsən Sakitin arvadı necə adamdı? Gözəldimi, ağıllıdımı, başa düşürmü Sakiti? Belə kişinin arvadı xoşbəxt olmalıdı. Onunla yüz il qoşa, yanaşı yaşamaq olar, amma yorulmaq, bezmək, usanmaq olmaz». – Gülmirə belə fikirləşdiyindən səksəndi. Nə üçünsə, çox zaman ona elə gəlirdi ki, Sakitdə adamın düşündüklərini, ürəyini oxumaq qabiliyyəti var. O, adamın üzünə baxmasa da, beynindən keçənləri duya bilir. Ona görə də, Gülmirə, Sakit barədə, arvadı barədə içində doğan sualları boğmaq, özündən uzaqlaşdırmaq üçün stolunun üstdəki kitabı qabağından götürüb o yana qoydu, içində aşdım-daşdım gülləri olan güldanın yerini dəyişdi. Ancaq Sakit haqda düşüncələrini ürəyindən qova bilmədi. Yaxşı ki, Sakit özü ona kömək elədi. Elə bil bunu duymuşdu – geri çevrilib yavaşdan:

– Sənin xəbərin var, akademiyanın bağına – bizim bu Nəsir bağına hardansa qumrular uçub gəlib. Hələ bir dənə də qaratoyuq gəlib. – dedi.

Gülmirə Sakitin danışdığına sevinib:

– Hə? Mən heç qumru, qaratoyuq görməmişəm! – deyərək ayağa qalxdı.

– Sən şəhər uşağısan, qumrunu, qaratoyuğu harda görə bilərdin ki. – deyə Sakit ilıq, isti bir təbəssümlə gülümsündü – Bəri gəl, bax!

Gülmirə onun yanına gəldi, böyründə dayandı:

– Ora bax, fəvvarənin yanındadı ikisi. Bax, iki yaraşıqlı, xıneyi rəngli quş qumrudu.

– A, a, nə gözəldilər, Sakit!

– Hə. Bax, o şam ağacının böyrünə bax – o, sağ əlini uca şam ağacına tərəf uzatdı – onun dibinə bax – o qara quşu gördün?

– Hə, hə, gördüm.

– Bax, o da qaratoyuqdu. Qəribə oxumağı var onun!

– Bu quşlar şəhər quşu deyil, Gülmirə. Onlar bilirsən buraya niyə gəliblər?

– Yox.

– Əlbəttə, səni, məni sevindirmək, gözümüzü-könlümüzü oxşamaq üçün gəlməyiblər. Onlar yaşamaq xatirinə gəlib bu Nəsir bağına.

Gülmirə gözlərini quşlardan çəkmədən:

– Başa düşmədim. – dedi. – Necə yəni yaşamaq üçün?

– Hə. Sən bilməzsən bunu, Gülmirə xanım. – Sakit ah çəkdi – Onlar zəhər əlindən qaçıblar, Gülmirə.

– Necə yəni zəhər? Kimdi ki, onları zəhərləyən?

– Heç kəs. Biz özümüz. Pambığa zəhər vururuq – sovkanı – pambıq qurdlarını öldürmək üçün. Bunu ki, bilirsən?

– Hə, eşitmişəm.

– Bax, həmin zəhərdi bunları təbiətin geniş və azad qucağından, yaşıl dağlardan, meşələrdən didərgin salan, Gülmirə. Kimdi hesablayan? Yəqin bu quşların çoxu tələf olub gedib. Bəli, biz təbiətə qarşı qəribə olmuşuq. Bir əlimizlə əkirik, qoruyuruq, cavanlaşdırırıq, o biri əlimizlə bax, beləcə məhv eləyirik.

– Olmaz ki, o zəhəri vurmasınlar pambığa?

– Onda qurd pambığın axırına çıxır, Gülmirə. Camaatımızın zəhmətini, əməyini heç eləyir. Sən ayrı şey de: alimlərimiz fikirləşib bir başqa çarə tapa bilməzlərmi? Axı bizim yaxşı təbiət alimlərimiz var!.. Təşəbbüs yoxdur, bax, əsas məsələ budur. Hər il milyonlarla pul o zəhərə, təyyarəyə, benzinə məsrəf olunur – pambıq qurdunu məhv etmək üçün. Qəribədi, bu pambıq qurdu elə bil o zəhərə alışıb, öyrəşib – daha zəhər onu öldürmür. Sonra biz məcbur oluruq uşağı, böyüyü – hərəsinin əlinə bir butulka verib qurdu yığmaq üçün tarlalara çıxardırıq. Pambıq qurdunun bax, bu boyda – Sakit dırnağını göstərdi – o həşəratın hər birinə on qəpik pul xərcləyirik – milyonlar da burdan gedir. Bu, məsələnin maddi tərəfi. Başqa, daha mühüm bir ziyan da verir o zəhər, o pambıq qurdu. Bilirsən nədi o?

– Yox. Nədi ki?

– İnsan orqanizmini zəhərləyir. Təzəcə ana olmuş cavan gəlinin südünü analiz eləsən, görərsən ki, o süddə də var o zəhər zəhirmardan. O ananın döşündən zəhərli süd əmən o uşaq böyüyüb nə olacaq? Yarımadam, şikəst, zəif bir varlıq.

– Ay aman! – deyə Gülmirə içini çəkdi, keçib stolunun arxasında əyləşdi, başını tutdu.

– Bəli, görürsən… Dırnaq boyda müzürr bir həşərat həm cibimizə, həm də canımıza nə qədər böyük ziyanlar vurur. Amma buna artıq son qoyulur. Alimlərimiz təzə bir preparat tapıblar – zəhərsizdi, ziyansızdı. Ancaq pambıq qurdunu məhv edir.

– Nə yaxşı, nə yaxşı. – Gülmirə ürəkdən sevindi və sonra gülə-gülə əlavə elədi – Gör hardan başladıq, hara gəlib çıxdıq.

– Hə, ziyalılardan başladıq, pambıq qurduna gəldib çıxdıq. – Sakit əlləri cibində ortalıqda gəzindi və ani sükutdan sonra davam etdi – Qəribə də olsa o pambıq qurdu, o zəhərlə bizim gözəl ziyalı ordumuz içində olan bəzi başa bəla xəstəliklər arasında bir bənzəyiş görürəm, Gülmirə. Deyəcəksən pambıq qurdu, zəhər hara, ziyalı dünyası hara!

– Hə də. Doğrudan o hara, bu hara?

– Yox, elə deyil, Gülmirə xanım. Ziyalı ordumuzu mən yaşıl, barlı-bərəkətli bir pambıq tarlasına bənzədirəm. Gözəldi, baxdıqca göz oxşayır, könül sevindirir. Amma içində qurdları da var, Gülmirə – xəstəlikdi bu. Şöhrət xəstəliyi, vəzifə xəstəliyi, ad-san xəstəliyi. Pambıq qurdunu zəhərlə qismən də olsa məhv etmək olur, zəhər öldürməyəni də on qəpiklər gücünə məhv etmək olur, ancaq bu xəstəlikləri, görünür, heç nəynən aradan qaldırmaq mümkün deyil. O təbiət hadisəsidi, hardasa bir qanunauyğunluq tapmaq olar orada. Ancaq axı bu ziyalı dünyasıdı, başa düşən, alim adamlar dünyasıdı. Mən buna çox heyrət eləyirəm. Ayrı-ayrılıqda bunların – bu xəstəliklərə tutulanların hamısını dindir, görəcəksən, ağıllı, məntiqlə düşünüb mühakimə yürüdən, hamısı vətən üçün, xalq üçün çalışdığını söyləyən adamlardı. Amma çəkil kənardan bax, müşahidə elə – görəcəksən ki, bir-birinin ətini yeməyə, başını kəsməyə hazırdı

bəziləri. Fikirləşirsən – bax bu adamların nə şərikli malları düşüb? Niyə hərəsi başını aşağı salıb öz işiylə, elmiylə, təcrübəsiylə, kitabını yazmaqla məşğul olmur? Nəyin üstündə birbirini infarkt eləyib öldürür, vaxtından tez torpaq altına gömür bu adamlar? Şöhrət, sən yox, mən – fəlsəfəsidir bu mərəz.

Baxıram, düşünürəm, sən onda hələ orta məktəbdə oxumuş olardın. Mən otuz ildi bu akademiyadayam, yaxşı bilirəm belə şeyləri. Hə, bir alimimiz vardı. Əli Vüsət. Gözəl, istedadlı bir alim idi. Tariximizin qədim dövrünü də, orta əsrlərini də, inqilabi tariximizi də elə gözəl bilir və tədqiq eləyirdi ki, elə bilirdin bu adam xalq, tarix yaranandan dünyaya gəlib, onunla birgə bu uzun, dolaşıq, mübarizələrlə dolu yolu keçib gəlib. Çox tez elmlər doktoru olmuşdu.

– Əli Vüsətin mən kitablarını oxumuşam. Amma özün görməmişəm.

– Qoymadılar görəsən. Qalsaydı indi altmış yaşı tamam olmazdı. Qoymadılar yaşaya. Ona görə ki, istedadlı idi, ona görə ki, qol-qanad açsaydı, pərvazlansaydı, o zaman akademiyanın ictimai elmlər üzrə akademik katibi olan akademik Hüseyn İsmayılov kimi süst, zorən təbib alimlər kölgədə qalacaqdı. Birləşdilər, toplaşdılar, onu qoymadılar müxbir üzv seçilsin. Sıxdılar, ləkələdilər – o da təmiz adam idi, vicdanlı adam idi. Özünə edilən haqsızlıqlara görə yox, öz sənət yoldaşlarının niyə belə nadan və qəddar olduqlarını dərk etdiyindən bağrı çatladı – cavan yaşında.

– Hayıf.

– Hələ qulaq as. Bu hamısı deyil hələ. Əli Vüsət ölən gün, səhər tezdən Hüseyn İsmayılovun dostlarından biri bu «şad» xəbəri ona çatdırmaq istəyir. Götürüb zəng edir. Hüseyn bu vaxt elektrik üz qırxanı ilə iri, bədənnüma aynanın qabağında durub üzünü taraş edirmiş. «Gözün aydın, Hüseyn bəy. Əli Vüsət ömrünü sənə bağışlayıb getdi» – deyir dostu ona telefonda. Hüseyn İsmayılov – bunu sonralar öz arvadı danışırmış – elə oradaca, əlində üz qırxan sevindiyindən keçinir. Sən təsəvvür elə, Gülmirə – ziyalı ziyalının ölümünə sevindiyindən ölür. Bu,

dəhşətdi, vallah, dəhşətdi. Əgər Hüseyn İsmayılov öz qələm yoldaşının ölümündən sarsılıb ölsəydi, kədərlənib ölsəydi, mən deyərdim, ən böyük ziyalımız odu. Amma Hüseyn sevindiyindən öldü. Bax, məni bu dərdlər düşündürür, bütün ürəyimi talan eləyir, Gülmirə. Mən bunları necə yazmayım, necə deməyim?!

– Doğrudan müsibətdi.

– O qalsaydı indi elmimizin şöhrəti daha çox olardı, Gülmirə. O tək deyil. Neçəsini tanıyıram – nadan, savadsız, qol – pul, dayı gücünə gəlib vəzifə, məqam, ad-şöhrət əldə eləyən bəzi pambıq qurdlarının əlilə öldürülüb – bıçaqla, tapança ilə yox, sözlə, süründürməçiliklə. Bu dünən olub. Bu gün də var, təəssüf. Niyə uzağa gedirsən – gözünün qabağında Aslanzadə var. Onu Nurəddin yıxdı. Ölsə qanı boynundadı.

– Orxanı da elə öldürdülər, Sakit!.. – deyə heç özü də bilmədən dərdini dilinə gətirdi Gülmirə. – Onu bax, bu Salman – onun boş stoluna işarə elədi – bu Salman öldürdü, Sakit…

– Başqa millətlərin ziyalıları arasında belə xəstəliklər yoxdu, Gülmirə. Hamısı – böyüklü – kiçikli əl-ələ verib öz xalqına, torpağına, tarixinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə xidmət edir – hər kəs bir daş qoysa, bəsdi – deyirlər.

– Elədir, Sakit. Niyə belədi görəsən? Niyə bizimkilər birbirinin qədrini bilmir görəsən, Sakit? Bax, deyirsən, pambıq qurdunu məhv etməyin çarəsini tapıblar alimlərimiz. Bəs bunun çarəsi nədi görəsən, Sakit!

– Sənə deyim ki, xalq, hökumət qədirbilməndi, ağı-qaradan tez seçir, Gülmirə. Bax, Əli Vüsəti nadan adamlar öldürdü – indi onun adına mədəniyyət sarayı, küçə var. Amma Hüseyn İsmayılov adlı «alim» yoxdu, unudulub – onun adı bir-iki məqaləsinin üstündə, üç-dörd dostunun xatirində qalıb, vəssalam.

– Bu, çarə deyil, Sakit. Bu, sonrakı işdi. Bu, ona bənzəyir ki, sən məni öldürəsən, sonra qəbrim üstə heykəl qoyasan. Yox, bu çarə deyil. Bunun qarşısını almaq – bu müzürr xəstəliyi dəf etmək, kökünü kəsmək üçün yollar axtarmaq, dərmanlar tapmaq lazımdı, Sakit!

– Bunun ən yaxşı yolu, ən yaxşı, kəsərli dərmanı – mübarizədi, Gülmirə. Bax, haqsızlığa, nadanlığa, şöhrətpərəstliyə, yerliçiliyə qarşı əl-ələ verib hamı vuruşsa, bu xəstəliyin kökü kəsilər. Bunun üçün bizdə olan biganəliyi aradan qaldırmalıyıq, nadürüst, karyerist adamların əl-qol açmasına, dövlətin ona verdiyi səlahiyyətlərdən sui-istifadə etməsinə imkan verməsək, kimsənin haqqının tapdalanmasına dözməsək – bu xəstəlik sağalacaq. Xoşbəxtlikdən indi partiya bu cür yaramaz hallara qarşı çox ciddi mübarizəyə başlayıb və açıq-aydın deyir: - Belə adamlar bizimlə yol-yoldaşı ola bilməzlər.

Sakit susdu, Gülmirə ona baxıb gülümsündü və bu təbəssümün nə isə məftunluq ifadə etdiyini duyub tez ciddiləşdi. Sakit o təbəssümə ayrı məna verməyərək gedib elektrik çaynikinin çəngəlini cərəyana qoşdu və geri dönəndə:

– Bax, indi biz bu xəstəlikdən danışdıq burda, Gülmirə. – dedi. Amma əlimin içi kimi bilirəm – heyif bunu yoxlamağa bizim imkanımız yoxdu – indi, bax bu dəqiqə, bizim öz yoldaşımız, həmkarımız İltifat hardasa – ya dəhlizdə, ya otaqların birində, ya direktorun kabinetində sənin, mənim, Nadirənin, Salmanın qeybətini qırır, ləkələyir, gözdən salır. Və təəssüf ki, iltifatlar tək deyil, hər institutda, hər idarədə, hər kollektivdə var…

Gülmirə ayağa qalxıb çay dəmləmək üçün çaydanı götürüb kədərlə:

– Deməli, onda düzələn deyil? – söylədi. Sakit sualı eşitdisə də, cavab vermədi.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Aslan hıçqırıq səsi eşitdi, bədəni gizildəyib uyuşdu. Gözlərini açıb yan-yörəsinə baxmaq istədi, ancaq göz qapaqlarını qaldıra bilmədi – elə bil üstünə daş qoymuşdular. İçərisini acı bir təəssüf hissi yandırıb yaxdı. Gözləri açılmırdı – düz bir ay idi ki, o, dünya işığına həsrət qalmışdı. Son gördüyü adam – onu təcili yardım maşınına mindirən ağ xalatlı həkim, bir də Sakit olmuşdu. Elə maşında, dəmir xərəyin üstünə uzadılan ki-

mi gözlərini yummuşdu – elə o yuman yummuşdu. Sonra daha açа bilməmişdi. Xəstəxanaya çatdırılan kimi, beşinci mərtəbədə, üzü dənizə, «Moskva» mehmanxanasına baxan palatada yerləşdirmiş, ilk dava-dərman eləmiş, xəstəliyinin səbəbini aydınlaşdırmışdı həkimlər. Qan təzyiqi həddən artıq yuxarı qalxdığı üçün beyninə qan sızmışdı. Sonra hələ adını bilmədiyi həkim Sakitə üz tutub:

– Evinə, arvad-uşağına xəbər elə, qardaş! – demişdi. – Qoy bir nəfər gəlsin.

Sakit Aslanzadəgilə zəng çalmış, çox çətinliklə, ehtiyat eləyə-eləyə Kiçik xanıma bildirmişdi ki, Aslan müəllim bir balaca kefsizdi, deyir ki, yanıma gəlsin. Xəstəxananın yerini, palatanın nömrəsini demişdi Sakit. Kiçik xanım heç yarım saat keçməmiş, təngnəfəs, uçuna-uçuna özünü Aslanzadənin yanına yetirmişdi. Sakit onu qapı ağzında qarşılayıb hay-küy salmağa, ağlayıb-sıtqamağa qoymamışdı. «Qorxulu bir şey deyil, kişinin ürəyini üzmə, Kiçik xanım bacı». İncavara, o da Sakitin sözünə baxmış, lal-dinməz palataya girib özünü ağlamaqdan güclə saxlayaraq:

– Aslan, mənəm, gəlmişəm, qurban olum – demişdi astaca.

Aslan qurumuş dodaqlarını tərpədib nə isə demişdi, ancaq Kiçik xanım heç nə başa düşməmişdi.

Sonra Sakit gedəndən, ara sakitləşəndən sonra həkimlərlə söhbət eləyən Kiçik xanım ərinin xəstəliyinin səbəbini və gələcək nəticələrini öyrənmiş, çarə, imdad diləmiş, nəhayət, taleyin hökmü ilə barışıb oturmuşdu.

Kiçik xanım ərinin böyük alim və şəxsiyyət olduğunu çoxdan bilirdi. Ancaq bu fikir onda ötəri, adi bir fikir imiş sən demə. Aslan xəstələnib buraya düşəndən sonra o, elə bil yuxudan ayıldı. Başa düşdü ki, onun əri – bax bu ağ çarpayıda uzanıb gözlərini açа bilməyən yaraşıqlı kişi Kiçik xanımın bildiyindən, təsəvvür etdiyindən çox-çox böyük imiş, qeyri-adi imiş, qiymətli imiş. Onun nə qədər hörməti-izzəti varmış, aman allah. Onu nə qədər istəyən, sevən varmış! Bu bir ayda yanına nə qədər adam gələrmiş. Nazirdən, katibdən, alimdən tutmuş adi

kənd müəlliminəcən, kimlər gəlməmişdi Aslana dəyməyə? «Müəllimim olub Aslan kişi». «Elmi rəhbərim idi». «Opponentim olub». Adamların bol-bol gəlib-getdiyini gördükcə, xasiyyəti etibarı ilə qonaq-qara xoşlayan Kiçik xanımın ürəyi fərəhdən dağa dönürdü, bəzən hətta Aslanın xəstəliyini də unudurdu. Gələnlər o qədər dil-ağız eləyirdi, o qədər minnətdarlıq sözləri deyirdi ki, dua-səna eləyirdi ki, Kiçik xanım Aslanın bütün bunların sehirli təsiri sayəsində sağalacağına, mütləq sağalacağına, gözlərinin açılacağına inanmağa başlayırdı. Lakin günlər keçir, Aslanın halında ciddi bir dəyişiklik yaranmırdı. Bu, Kiçik xanımın ürəyini söküb dağıdır, məyuslaşdırır, ağladırdı.

İndi də astaca ağlayırdı Kiçik xanım. Aslanın eşitdiyi hıçqırıq onun hıçqırığıydı. Aslan əlini yana uzatdı. Böyründə, Kiçik xanımın demək olar ki, bütün günü oturduğu stul boş idi. Diliylə dodaqlarını yalayıb zəif səslə:

– Böyük, - dedi Aslan. Öz çarpayısında əyləşmiş Kiçik xanım tələm-tələsik əlilə gözlərinin yaşını sildi – elə bil, Aslanın onun ağladığını görəcəyindən qorxurdu, halbuki, o, bunu görməyəcəkdi, görə bilməyəcəkdi – yaxın gəldi, stulunda əyləşdi, ərinin yana uzanmış kiçik, ağ, zərif əlini əlinə alıb:

– Can – dedi – mən burdayam.

– Sən ağlayırsan?

– Yox, yox… - O həyəcanla əlini yenə gözünə çəkdi – Ağlamıram. Niyə ağlayım ki, nə olub şükür allaha…

– Yox, Böyük, gözlərini görmürəm, amma səsin ağlayır.

Kiçik xanım gülməyə çalışdı:

– Qəribəsən ey, vallah. Heç səs də ağlayar?

– Ağlayar, ağlayar, Böyük. Səs də ağlayar, söz də ağlayar. Bəli, ürək ağlayanda səs də ağlayar, söz də ağlayar, Böyük! Mən bilirəm – sən məni çox istəyirsən, ona görə sənə təşəkkür eləyirəm, arvad. Və çox istədiyinə görə də qorxursan ki, ölərəm birdən.

– Allah eləməsin. Ölsün pis adamlar, ölsün düşmənlərin.

– Bəri başdan arxayın ol, mən ölməyəcəyəm, Böyük. Mən yaşayacağam. İnan buna. Özünü üzüb əldən salma. Qaldı ki, düşmən… Mənim düşmənim yoxdu dünyada, Böyük. Acığım gələn adam ola bilər, ancaq düşmənim yoxdu. Görmək istəmədiyim adam ola bilər. Bu qədər yaşamışam, amma görmək istəmədiyim adamlar barmaqla sayıla biləcək qədər azdı, Böyük. Onlar da bilirsən kimlərdi?

– Yox, ay kişi, bilmirəm.

– Onlar nadan adamlardı, Böyük. Mən nadanlara həmişə nifrət eləmişəm. Ancaq düşmən olmamışam. Bu dünyanı hərə bir cür, ağlı kəsən şəkildə, alnına yazılan şəkildə (əgər alın yazısı varsa) yaşamalıdı. Hamı yaxşı ola bilməz, hamı həssas ola bilməz. Onda yaxşıların qədri bilinməzdi, Böyük. Belə deyirəm, ancaq çarəsizlikdən deyirəm, Böyük. Əslində hamı yaxşı olmalıdı. Hamı yaxşı olsa qədir bilməyə heç ehtiyac qalmaz. Yaxşı olmaq onda bir vəzifə olar. Pis olmaqdan qorxar onda adamlar.

Aslanzadə danışırdı, Kiçik xanım yorğun, yuxusuz olduğundandımı, ya nədən idi – həmişə məntiqli, tutarlı, konkret söz deyən ərinin indiki sözlərindən heç nə başa düşə bilmirdi. Hardansa qəribə bir qorxu axıb dolurdu canına: deyəsən kişi sayıqlayırdı. Nəbzini yoxladı; ürəyi adi qaydada vururdu. Hə, deyəsən bir az hərarəti var. Elədi, elədi. Əli od tutub yanır. Bəs necə olub Kiçik xanım bunu indiyəcən hiss eləməyib?

– Aslan…

– Hə?

– Haran ağrıyır?

– Heç yerim. Necə bəyəm? Sənə kim dedi ki, bir yerim ağrıyır?

– Heç kəs. Elə belə soruşuram. Deyəsən bir az qızdırman var, hə?

– Yox əşi!

– Al bu termometri, qoy qoltuğunun altına. Yox, yox, qoy özüm qoyum. Hərarət ölçəni üç-dörd dəfə çırpıb Aslanın qol-

tuğunun altına qoyduqdan sonra neçə saniyə lal-dinməz oturdu, pəncərənin qarşısına gəldi. Dənizə nəzər saldı. Sakit idi dəniz. Elə bil Buzovnadakı dəniz deyildi – dalğalı, çalxalanan dəniz deyildi. Sonra «Moskva» mehmanxanasının əzəmətli binasına xeyli tamaşa elədi. Doqquzuncu mərtəbədə, orta balkonların birində bir qadın – bir kişi dayanıb şirin-şirin söhbət edirdi. O tərəfdə Kirovun heykəli əlini dənizin üstünə doğru uzadıb nə isə deyirdi. Bu yanda isə nəhəng televiziya qülləsinin başı az qala buludlara toxunurdu. Kiçik xanım bunlara baxa-baxa niskil içində fikirləşirdi ki, hayıf, Aslan bunların heç birini indi görmür, görə bilmir. Və, görəsən, görə biləcəkmi haçansa? Bu sual onu həmişə düşündürürdü və üşüdürdü. Yerə-göyə ürəyində yalvarırdı ki, onun gözləri açılsın, bu işıqlı dünyaya baxa bilsin. Əgər lazım olsa, gözlərini verərdi ərinə. «O mənim ömrümün gözüdü, qoy o görsün – mən onun gözüylə bu dünyanı görə bilərəm» – deyə tez-tez ürəyindən keçirirdi.

Hərarət ölçən dedi ki, Aslanın hərarəti yoxdur. Kiçik xanımın qəlbi bir az sakitləşdi.

– Neçədi?

– Yoxdu hərarətin! Qorxuzmuşdun məni…

– Qorxma, Böyük. Mən sənə dedim ki, heç nə olmayacaq mənə!

– Allah ağzından eşitsin, kişi! – Kiçik xanım iri, yaraşıqlı bir alma soyub iri dilimini Aslana verdi. – Bunu ye, kişi. Əcəb ətirli almadı. Sakit gətirmişdi dünən.

– Hə, onun gətirdiyi almanı məmuniyyətlə yeyərəm. Yaxşı oğlandı Sakit. Təmiz, zəhmətkeş adamdı, Böyük.

– Mənə də elə gəlir.

Aslanzadə almanı yedikdən sonra:

– Bir dilim də ver, Böyük – dedi. – Xoşuma gəldi.

Kiçik xanım verdi və söylədi:

– Sizin kollektiv yaman xoşuma gəldi, kişi. Çox mehriban və istiqanlı kollektivdi. Dəstə-dəstə hər gün yanına gəlirlər.

– Hə, sağ olsunlar… çox razıyam.

– Ancaq bircə Nurəddin gəlməyib!

Aslanın üzünün dərisi dartıldı və o, hiss eləmədən köks ötürüb:

– O gəlməsə yaxşıdı, Böyük – dedi – Mən indiyəcən demək istəmirdim, ancaq indi deyirəm: o gəlsə, yanıma buraxma. Eşidirsən? Buraxma.

– Boy, niyə, ay kişi? Gəlsə, necə buraxmayım, nə deyim?

– Heç nə. Sadəcə de – həkimlər icazə vermir, vəssalam.

– Axı niyə?..

– Bax, o, həmin görmək istəmədiyim beş-altı adamdan biridi, Böyük – Aslanzadə bu sözləri daxili bir yanğı ilə söylədi – həmin adamlardan biridi. Mənim yadımdan çıxar birdən, Sakit bura gələndə ona söylə, Nurəddinə çatdırsın ki, mənim yanıma zəhmət çəkib gəlməsin. Mütləq de.

– De deyirsən, deyərəm. Ancaq…

Aslanzadə təntimiş halda nəfəs aldı. Elə bil, otaqda hava çatmırdı indi ona.

– O barədə danışmayaq daha, Böyük. Dur, zəhmət olmasa, o nəfəsliyi aç, ürəyim nə isə sıxılır…

Kiçik xanım nəfəsliyi açdı, içəri təmiz, dəniz təmi qarışıq may havası axdı. Aslan acgözlüklə o havanı ciyərlərinə çəkib «oxxay» – dedi… Sifəti açıldı bircə anda…

Kiçik xanımı fikir götürdü: «Bu nə təzə söhbətdi. Niyə Nurəddindən onun acığı gəlir? Axı… araları yaxşı idi. Axı Aslan Nurəddinə olmazın yaxşılıqlar eləyib vaxtilə. Kiçik xanımın yadındadı: Nə qədər ki, namizədlik müdafiə eləməmişdi, həftə səkkiz, mən doqquz o, Aslanın yanında olardı. Kabinetdə saatlarla oturardı, söhbət edərdilər. Kitab apaprardı Nurəddin Aslanın kitabxanasından. Kiçik xanım çay verərdi, bəzən xörək yedirtməmiş buraxmazdı. Sonralar seyrək-seyrək gəldi. Doktor olandan sonra ayağı tamam kəsildi Nurəddinin. Bir də son dəfə, dörd-beş il bundan qabaq, akademik seçiləndə gəlmişdi. Aslandan onun xeyrinə səs verməyi xahiş edirdi. Aslan çay içə-içə, qayğılı bir tərzdə:

– Biz akademik seçiləndə belə şeylər yox idi, Nurəddin? – dedikdə Nurəddin yanıqlı-yanıqlı söyləmişdi:

– Eh, Aslan müəllim, onda zəmanə başqa idi. İndi, akademik olmaq istəyən, gərək bax, belə, mənim kimi, qapı-qapı gəzsin, ağız açsın, xahiş eləsin… Bir buna bax, - deyə Nurəddin döş cibindən bir kağız çıxartmışdı, çəkilmiş cədvəli ona göstərmişdi. Kimlər səs verəcəkdi, kimlər poza bilərdi, kimlər bitərəf qala bilərdi prezidiumun üzvlərindən, akademiklərdən, müxbir üzvlərdən.

Aslanzadə cədvələ baxıb:

– Əməlli-başlı krassvorddu ki, bu! – demişdi.

– Hamısını görmüşəm. Təkcə siz qalmışdınız. Siz də səs versəniz, bir səslə seçilmiş olaram…

– Neçə yer verilib?

– Bir.

– Konkurentin çoxdu?

– Bir nəfər var…

– Kimdi o?

Nurəddin konkurentinin adını demək istəməmişdi. Çünki deməydi, Aslanzadənin fikri haçalana bilərdi.

– Kimdi konkurentin, Nurəddin? – Aslan ikinci dəfə soruşanda, Nurəddin çarəsiz qalıb?

– Yusifdi, professor – söyləmişdi.

– Ha – deyə Aslanzadənin gözləri yol çəkmişdi. – Öz aramızdı, o, yaxşı alimdi, Nurəddin. Çox ağıllı və müdrik alimdi. Elmi məhsulu da sənindən çoxdu – bir ora bax. – Aslan divarlar boyu, tavana qədər düzülmüş kitab şkaflarından birinə elə oturduğu yerdə işarə eləmişdi. – Yeddi dənə kitabı yanyana düzülüb Yusifin. Məndə olanı yeddidi. Bir neçə kitabını kimsə aparıb məndən. Sənin isə, cəmi bir kitabın çıxıb, Nurəddin…

Aslanzadə Yusifdən belə vəcdlə danışanda Nurəddinin qara sifəti bir az da qaralıb boğulmuşdu, pərtliyini gizlətmək üçün siqaret yandırmışdı. Aslan sözünü demişdi:

– Mənə qalarsa, yer onundu, Nurəddin!

– Hə?

– Hə də, həqiqət naminə!

Nurəddin: «Zalım oğlu məndən qabaq gəlib, kişinin saqqızını oğurlayıb» – düşündü.

– O gəlmişdi bura?

– Kim? Yusif?

– Yox. Niyə gəlməliydi ki?..

– Heç, elə belə… Ancaq bu dəfə mən keçməliyəm, professor. Yoldaşların hamısının fikri belədi. Yusif yox, mən seçilməliyəm akademik!..

Aslanzadə uşaq kimi gülümsəmişdi:

– Niyə axı?

– Bilmirsiniz?.. Bilməmiş olmazsınız. Prezidentin onu görən gözü yoxdu. Bu isə, hər şey deməkdi.

– Hə, belə de!!! İntriqa bura da, bu müqəddəs elm ocağına da gəlib çıxıb! Hayıf elmimizdən…

Kiçik xanım indiki kimi xatırlayırdı. Həmən il, aprel ayında Nurəddin akademik seçilmişdi. Səs çoxluğu ilə. Yusif hələ də akademik deyildi. Yadındaydı ki, Aslan o zaman çox əsəbləşmişdi, evə-eşiyə sığışmırdı, siqareti-siqaretin oduna yandırırdı. «Belə də şey olar?.. Belə də şey olar?» – deyə-deyə iri zalda o baş-bu başa gedib gəlirdi – Adamlarda obyektivlik hissi korşalıb, subyektivizm baş alıb gedir. Yusif kimi alim kənarda qaldı…» Aslan bircə şeylə özünə təskinlik vermişdi ki, o, Nurəddinə səs verməmişdi. Amma nə olsun, bunun nə xeyri olmuşdu – yenə o seçilmişdi. Bundan sonra Nurəddin Aslanzadəgildən tamam-kamal ayağını kəsmişdi və üstəlik hələ ordaburda danışırdı ki, Aslanzadə guya istəmirmiş institutda özündən sonra ikinci bir akademik olsun. Gözü götürmürmüş guya. Bu söhbətləri gətirib Aslana çatdırırdılar və o, Nurəddinin belə kiçik hisslərlə yaşadığına təəssüf eləyirdi.

Bütün bunları Kiçik xanım bilirdi – çünki Aslan hər axşam evə gələndə gündüz kimlərlə görüşdüyünü, nə iş gördü-

yünü – bir sözlə bitdən-sirkəyə hər şeyi arvadına danışmağı xoşlayırdı. O qədər danışmışdı ki, Kiçik xanım az qala bütün institut əməkdaşlarını, böyükdən-kiçiyə bütün akademiya adamlarını Aslanın özü qədər tanıyırdı. Hər kəsdən, hər şeydən xəbəri vardı. Ayrı yerə düşəndə, o, akademiyadan elə şirin və dəqiq məlumatlarla söhbətə qoşulurdu ki, elə bilirdin o da akademiyada işləyir. Ona görə, ərinin «Nurəddin bura gəlməsin!» – deməsi, əvvəlcə anlaşılmaz görünsə də, bir az fikirləşib bunun səbəblərini tapmışdı:

– Hə, indi başa düşdüm. – Xeyli sükutdan sonra Kiçik xanım yenə Nurəddin məsələsinin üstünə qayıtmışdı. – Bilirsən, Nurəddinin səndən acığı gəlir, kişi. Çünki o vaxt, o, akademik seçiləndə sən ona səs verməmişdin. Nə oldu, sən səs vermədin, o akademik seçilmədi?

– Axı bəs… vicdan da var axı, Kiçik? – Aslan bu söhbətin təzələnməsindən narazı halda, bir az da əsəbiliklə söylədi – haqq var, ədalət var axı, Kiçik.

– Haqqı, ədaləti gözləmək elə təkcə sənin boyuna biçilib?

Kiçik xanım gördü ki, Aslan sifətini qırışdırıb başını yana – pəncərəyə sarı çevirdi, daha heç nə söyləmədi. Hiss eləyirdi ki, kişi əsəbləşir. Otağa sükut çökdü. Kiçik xanım ayaqlarının ağrıdığını, yorulduğunu duyub çarpayıya uzandı, gözlərini tavana zillədi. Fikri yenə Aslanın səhhəti üstünə gəldi. «Bircə tez sağalaydı, ay allah. Tikəmiz ovsanaya düşüb – ölə də bilərmiş… Qansızma kiçik olub, çox kiçik olub. Gözün beyinlə əlaqəli xırda kapilyarlarına qan axıb. Ola bilər Aslanın gözləri heç açılmasın – açıla da bilər, amma. Buna isə güman azdı. Həkim – məşhur göz həkimi, Filatovun tələbəsi Məhərrəm Novruzov belə deyirdi… - O qanı oradan çəkmək mümkün deyil. Ya özözünə çəkilib gedəcək, ya da qalacaq. Çəkilib getməyi – işıq deməkdi, dünya deməkdi. Qalmağı – korluq deməkdi, zülmət deməkdi, ev dustağı olmaq deməkdi.» Kiçik xanım tez-tez üzdə ərinə təsəlli versə də, ürəyində qan ağlayırdı, Aslanın gələcək həyatını düşünüb dəhşətə gəlirdi.

Aslan isə tezliklə sağalacağına, gözlərinin açılacağına bir uşaq sadəlövhlüyü ilə inanırdı. Fikri-zikri stolunun üstündə yarımçıq qalmış əlyazmasının yanında olurdu həmişə. Qırx il yazmışdı, qırx il qələm çalmışdı – ömrünü şam kimi əritmişdi miz arxasında. Mənasız yaşamamışdı və bu, onun üçün ən böyük təsəlli idi. Cild-cild kitabları onun əbədi yaşaması üçün etibarlı pasport idi – gələcək nəsillər üçün görüşə, söhbətə getməyə icazə verən, zəhmətlə, alın tərilə imzalanıb möhürlənmiş tutarlı sənəd idi. Ancaq bircə nisgili vardı – bu son kitabı da qurtarsın. Bu, onun şah əsəri olacaqdı. Bircə ona görə kimdənsə möhlət istəyirdi Aslan. «Ömür niyə belə azdı, görəsən?.. Axı niyə belə azdı?» – bu sual beynində dolanır, dilinin ucunda ilişib qalırdı – dilə gətirməyin mənası da yox idi – çünki bu suala cavab verə biləcək bir insan, bir varlıq tanımırdı Aslan. Hardansa Orxan gəlib yadına düşdü: «O yazıq lap cavan öldü – sözü ürəyində getdi. Dünya belədi – dünya belə qurulub ki, insanlar bir-birinə baxıb təsəlli tapa-tapa yaşayırlar. Mən cavan ölmüş Orxana baxıb təsəlli tapıram. Orxan da yəqin heç nə yazmadan, özündən sonra heç bir yadigar qoymadan köçüb gedənlərə baxıb təsəlli alıb son anında…»

– Kiçik! – Aslanın hirsi soyuyandan sonra səsləndi.

– Hə, nədi, Aslan?..

_ Yatmamısan ki!..

– Yox… Nə istəyirsən?..

Aslan köks ötürdü:

– O gün Gülmirə Orxanın kitabını gətirmişdi ha.

– Hə.

– Onu hara qoymusan?

– Burdadı. Necə məgər?

– Onu tap, ordan bir-iki şer oxu mənə. Nədənsə Orxan gəlib yadıma düşdü – sözünü eşitmək istəyirəm. Seçmə, elə hardan gəldi, oxu.

– Bu dəqiqə.

Kiçik xanım tumbuçkanın üstündəki kitabların, qəzetlərin arasından Orxanın kitabını axtarıb tapdı və ürəyində niyyət elədi ki, qarasına açacaq, sağ səhifədəki şeri oxuyacaq. Allah elәsin yaxşı sözlər olsun. Kitabı açdı, yüzüncü səhifə, sağ tərəf. «Ömrüm». Ürəyi çırpına-çırpına:

– Qulaq asırsan, Aslan! – söylədi.

– Hə, eşidirəm.

Kiçik xanım başladı:

Əsir asta-asta səmum yelləri,
Dönür yavaş-yavaş xəzana ömrüm.
Qəm-qüssə çox, fərəh, şadlıq, sevinc az,
Gəldin dərd əlindən cəzana, ömrüm.

İnsan xislətinə heyranam özüm,
Bu şirin dünyadan doymayır gözüm.
Deyirəm ağrıya, əzaba dözüm,
Təki gözüm baxsın cahana, ömrüm.

Sən mənə dayaq ol, mən sənə bəzək,
Yolunda şam kimi əridim ürək.
Sənինçün hər şeyəm: - su, arzu, çörək,
Bilməm nə istərsən, daha nə, ömrüm!

Bircə təmənnam var, səndən ay canım,
Başına dolanım, oduna yanım.
Qıyma yarı yolda durum, dayanım,
Çalış zinət olaq zamana, ömrüm.

Kiçik xanım susdu, kitabı örtüb Aslanın üzünə baxdı. Aslanın ağ sifətində bir təəssüf ifadəsi yatırdı. Kiçik xanım baxışları ərində olduğu halda, ürəyində götür-qoy eləyirdi ki, bu, yaxşı haldı, ya yox. Bir qərara gələ bilmirdi. Aslan yerində qurcalanıb:

– Orxan hayıf oldu, getdi – dedi. – O yaşda ömrün mənasını çox yaxşı başa düşürmüş biçarə. Özü də o şeri xəstə vaxtı yazıb – ömrünə yalvarırmış, ürəyinə yalvarırmış ki, məni yarı yolda qoymayın. Amma qoydular, Orxan yarı yolda dayandı hayıf ki.

– Yazıq, cavan öldü, evlənməmiş. Heç bir nişanəsi də qalmadı yer üzündə.

– Niyə qalmadı, Kiçik! Bəs əlindəki o kitab nədi? Nişana deyil? Bəs Mirzə Cəlil haqqında yazdığı o gözəl kitab nişana deyil?.. Kitab övladdan da yaxşı nişanadı, Kiçik. Kiçik xanım bu sözləri eşitməməzliyə vurdu, üstündən keçdi, Aslanın dərdini təzələyib qəlbini qanatmamaq, özünü də məyusluqdan qurtarmaq üçün:

– Qulaq as, başqa bir şer oxuyum sənə – dedi və yenə kitabı açdı. Ancaq bu dəfə niyyət eləmədi:

Sən mənim allahımsan –
İnanmırsan, inanma.
Göz yaşımsan, ahımsan –
İnanmırsan, inanma.

Ürəyimsən, canımsan,
Damarımda qanımsan,
Dinimsən, imanımsan –
İnanmırsan, inanma.

Günəşimsən, ayımsan,
Fəryadım, harayımsan,
Mənim tale payımsan –
İnanmırsan, inanma.

Kiçik xanım şeri oxuyub qurtarıb:

– Tiflis! – dedi.

– Nə Tiflis? – deyə Aslan soruşanda Kiçik xanım:

– Deyirəm şeri Tiflisdə yazıb… - söylədi.

– Həəə – Aslan səsini uzatdı – o zaman Salman onu aldadıb Tiflisə göndərəndə yazıb bu şeri Orxan!..

– Necə yəni aldadıb göndərəndə?

Aslan uzaq illərin yaddaş səhifələrini varaqladı, xatırladı:

– Orxana Yazıçılar İttifaqının plenumunda məruzə tapşırmaq istəyirmişlər. Salman bunu bilən kimi, Orxanı təcili surətdə Tiflisə ezamiyyətə göndərdi ki, orada guya, Dövlət arxivində Mirzə Cəlilə aid yeni sənədlər tapılıb. Get gətir. Özün də Mirzə Cəlildən yazırsan, o sənədlərsiz əsərin kamil olmaz. Orxan da Mirzə Cəlilin bir sözü üçün nəinki Tiflisə, hətta dünyanın o başına gedərdi. Yazıq uça-uça getdi, ancaq əliboş qayıtdı. Sonra mənə rəhmətlik özü danışdı – Sən demə, Salman paxıllığından Orxanı göndərib. Bunun - Salmanın şəstinə toxunub ki, bu dura-dura niyə məruzəni Orxan kimi ağzından süd iyi gələn bir uşağa tapşırsınlar!

– Vay, vay… Yəni Salman…

– O, sən Salmanı tanımırsan, Kiçik. Onun at getməz-at getmək yolları çoxdu. Otuz ildi bir yerdə işləyirik, mən hələ onun qarnının altını – ürəyini öyrənə bilməmişəm.

– Vay, vay… Deyirəm axı yazıq Nadirənin ağzı yanıqdı ondan?

– Nadirə qızıl parçasıdı, Kiçik. Həm yaxşı alimdi, həm də yaxşı insandı.

… Ər-arvad danışırdı, xəbərsiz idilər ki, elə bu zaman, fəxri xiyabanın yanında institutun bir dəstə işçisi, şüşə bazardan çıxıb əllərində gül, içində mer-meyvə olan kağız torba, xəstəxanaya gəlirdi. Cəfər nə isə söyləyirdi, yanındakılar gülürdü. Trolleybus dayanacağında onlar küçənin sağından soluna, xəstəxana olan tərəfə keçmək istəyəndə Nurəddinin qara maşını onların qarşısında dayandı, Nurəddin başını pəncərədən çölə çıxarıb salamsız-kalamsız:

– Xeyir ola, dəstəynən hara belə gedirsiz? – deyə soruşanda lap yaxın olduğundan Gülmirə cavab verdi:

– Aslan müəllimə dəyməyə gedirik, Nurəddin müəllim! –

– Hm… - O, kinayə ilə qımışdı – Gedin, gedin… Daha heç nə demədi, sürücüyə «getdik» – deyə işarə elədi. Maşın şütüyüb getdi. Nurəddinin bütün günü kefi kök olmuşdu. Prezidiumun instituta ayırdığı kağız limitini – gələn ilin nəşriyyat planını – cəmi otuz beş çap vərəqi olan kağızı bölmüşdü. İyirmi çap vərəqini özü götürmüşdü, onunu Sultana vermişdi, beşini də İltifat üçün ayırmışdı. Oğlu üçün nəzərdə tutmaq istəyirdi, ancaq onun əsəri hələ hazır deyildi. «Tənbəl oğlu tənbəl. Bilmirəm nə fikirləşir. Elə bilir ki, mən həmişə direktor olacağam. Yazıb müdafiə eləmir. Yox, gərək bir şey fikirləşəm. Ona qalsa, xəmir çox su aparacaq…» – deyə ölçüb-biçmişdi.

Müavini Sultan Nurəddinin bu bölgüsünə ağızucu, yarıkönül, xalaxətrin qalmasın deyə «etiraz» eləmişdi:

– Sonra səs-küyə səbəb olacaq, Nurəddin. İnstitutda hazır, illərlə yatan əsərlər, monoqrafiyalar var.

– Məsələn?

– Məsələn, Nadirə xanımın şöbəsinin beş monoqrafiyası elmi şuranın portfelində beş ildi yatır.

– Eh, onları sən monoqrafiya hesab edirsən?.. Onlar elm deyil, Sultan, sudu, söz yağışıdı. Şer belə gəldi, təmsil elə getdi, roman elə oldu… Bu, elm deyil, Sultan, cəfəngiyyatdı. – Bu sözü deyəndə xatırlamışdı ki, İltifatdan eşidib. Özü də bir neçə dəfə. İndi özü də buna adət eləyib – Bəli, cəfəngiyyatdı. Mənə həqiqi elm lazımdı.

– Adamlar illərlə zəhmət çəkib, əsər yazıb…

– Yazıb, pulunu da alıb. Daha nə istəyirlər?..

Sultan susmuşdu, Nurəddin siyahını imzalayıb kənara qoymuşdu. Bununla da Nurəddinin bu günkü işi bitmişdi. Buna görə də onun kefi kök idi. Ancaq indi, Aslanın yanına gedən əməkdaşlarını görəndə, qanı birdən-birə qaraldı. İki ay əvvəl bu xəstəxanada o da yatmışdı… On beş gün… Çox az adam gəlmişdi yanına. Sultan, İltifat, oğlu, Şərifə… Daha kim?.. Ha xatırladı, yadına kimsə düşmədi. Amma… Aslanın yanına gör necə gedirlər? Cibindən siqaret çıxarıb yandırdı və çatana qədər

sürücüylə bir kəlmə də kəsmədi. Maşından düşəndə həmişə «Sağ ol» deyərdi. Bu dəfə onu deməyi də unutdu.

DOQQUZUNCU FƏSİL

Orxanın kitabının işıq üzü görməsi hamıdan çox Gülmirənin ürəyini işıqla doldurmuşdu. Neçə gün idi ki, o, yerə-göyə sığışmayan bir sevincin qanadları üstündə uçurdu, institutda, alimlər arasında, ədəbi mühitdə deyə-gülə gəzir, Orxan haqqında, kitabı haqqında minnətdarlıq sözləri eşidirdi. Adamların çoxu Gülmirənin əvəzsiz, xeyirxah bir iş gördüyünü, Orxanı təzədən bir şair kimi kəşf eləyib həyata qaytardığını söyləyirdi. Bundan isə onun ürəyi daxili bir qürur hissilə dolub qabarırdı. O, bir nakam şairi ölməyə qoymamışdı, bir dilsiz məhəbbətin həsrət dolu fəryadlarını sıralayıb solmuş dəftər vərəqlərindən götürüb işığa çıxartmış, sevib-sevildiyinə qovuşa bilməyənlərin (həyatda isə belələri çoxdu) ixtiyarına vermişdi. İndi hara gedirdi, oxucular, şer həvəskarları arasında ancaq Orxanın kitabından danışıldığını eşidirdi. Bu söhbətlərdə sevinc qarışıq bir nisgil də hiss eləyirdi Gülmirə. Bu nisgil ona çoxdan, lap çoxdan tanış idi – bu, Orxanın yoxluğu nisgili idi.

Lakin bu gün Gülmirənin o böyük sevincinin üstünə su çiləmişdilər. Qızlar gətirib ona xəbər vermişdilər ki, İltifat ordaburda Orxanın kitabındakı şerlərin hamısını Gülmirəyə həsr etdiyini, Orxanla Gülmirənin arasında o vaxt bir məhəbbət macərası olduğunu söyləyib rişxəndlə gülürmüş… Gülmirə əvvəl bu sözü eşidəndə özünü itirmiş, rəng verib rəng almışdı. Çünki, Ümmügülsüm Gülmirəyə heyfi gələ-gələ:

– Sən nahaq bu şerləri üzə çıxartdın, Gülmirə! – demişdi. – Bu, qarğa məndə qoz var demək oldu lap. Yazmışdı, qoyaydın qalaydı başının altında, daha bunu faş eləməyin nə mənası vardı? İndi görürsən, İltifat kimi ağzıgöyçəklər, alçaq və pis adamlar sənin təmiz adını ləkələmək üçün bundan istifadə edirlər…

Fazilə də onun sözünə qüvvət vermişdi. Ancaq Gülmirə zərbəni qəbul edib özünə gələndən sonra təmkinlə:

– Qələt eləyir İltifat. – söyləmişdi. – Bəli, bu şerlər mənə yazılıb, Orxan məni sevirdi, bəli! Mən Orxanın o təmiz, o riyadan uzaq məhəbbətiylə indi də fəxr edirəm, qızlar. Siz Orxanı hayıf ki, yaxşı tanımırsınız. Möcüzə idi Orxan, bir parça kristal idi – tər-təmiz.

– Bilirsən mən niyə görə elə deyirəm, Gülü? – deyə Ümmügülsüm öz böyükməməliyini bildirmişdi – Sən hələ cavansan, elə ömrün boyu dul qalmayacaqsan ki. Nəhayət, bir gün biri qabağına çıxacaq, sevəcəksən, ya o səni sevəcək, ərə getmək istəyəcəksən. Bax, onda bu söz-söhbət sənin qabağını kəsə bilər, adının üstünə kölgə sala bilər, xoşbəxliyinə mane olar. Şükür allaha, sən ki, bizim kişiləri tanıyırsan. Özləri min hoqqadan çıxırlar, amma gərək onların aldığı qız, qadın təmiz olsun, heç kəsin əli dəyməsin ona. – Ümmügülsümün səsindəki rişxənd, kinayə açıq-aydın duyulmuşdu - hə, bəs nə bilmisən, bala!.. Gərək təmiz olsun. Soruşa da bilmirsən ki, ay filan-filan şüdə, özün çox təmizsən?.. Hə, cavab ver, sən çox təmizsən?.. Hə, cavab ver, sən çox təmizsən?

– Hə, düz deyirsən, təəssüf ki, belədi. Ancaq İltifatlar arxayın olsunlar – məni tanıyan tanıyır, mənim adım ləkə götürməz. Mən özüm bilirəm ki, təmizəm – vicdanım, namusum təmizdi – bu, mənə bəsdi. Qoy kim nə deyir, desin. İnsan gərək xırda hisslərlə yaşamasın, insan gərək uca, əlçatmaz bir zirvədə dayanmağı bacarsın – mən bu məsələnin o biri tərəfini daha üstün tuturam – Orxanın şerləri yaşamalı idi, üzə çıxmalı idi, sandıqlarda çürüməməli idi – o şerlərin mənə, sənə, ona həsr olunmağının əslində elə bir əhəmiyyəti yoxdu; şerimiz bir şairin ürək çırpıntıları ilə də zənginləşdi. Bax, əsas məsələ budu, qızlar. Müsəlman dedi-qodusu həmişə olub, yenə də var. Paxıl, alçaq adamlar həmişə kiminsə sevincinin üstünə su çiləməkdən ləzzət alıblar – bu, onların təbiətidir.

Onlar xeyli söhbət etmişdilər. Gülmirə zahirdə özünü sındırmamışdı, günortadan sonra öz stolu arxasında əyləşib burnunu çəkə-çəkə nə isə yazan İltifata gözucu nifrət hissilə baxmış-

dı. «Arvadsifət! Görəsən belə adamlar niyə yaşayırlar yer üzündə?! Tfu! Adam iyrənir!»

Lakin əslində pərt olmuşdu Gülmirə. Bu söhbəti, Nadirə onun qanının niyə qara olduğunu görüb səbəbini soruşanda, açıb ona da demişdi. Nadirə gülümsünüb əlini yelləmişdi:

– Əh, adam sözü danış sən də. İltifat özü nədi ki, sözü də nə ola?

Ancaq buna baxmayaraq, Gülmirənin kefi durulmamışdı, fikirli-fikirli işdən çıxmış, heç kəsə qoşulmadan, tək-tənha trolleybus dayanacağına gəlmişdi. Trolleybusda gedirdi, ancaq yanyörəsindəki adamları görmürdü, söz-söhbətlərini eşitmirdi. Ayaq üstə dayanmışdı, oturacağın dəstəyindən yapışmışdı, pəncərədən küçəyə baxırdı. Birdən gözü qabağındakı, dəstəyindən tutduğu oturacaqda əyləşmiş, nazik, qırmızı, son dərəcə gözəl dəbdə tikilmiş don geyən bir qadına sataşdı. Başı açıq idi, xurmayı saçlarını toplayıb kəlləsində sancaqlamışdı. Gülmirənin gözü parçada idi. Bu od tutub yanan parça xalis qan rəngində idi. Harda görmüşdü onu? Gülmirənin fikrinin səmti dəyişdi – yox, bu parçanı o hardasa görmüşdü, lap əlini də vurmuşdu. Qəribə idi – birdən-birə o parça Gülmirənin nəzərində əridi, mayeləşdi, qana döndü və düz Nadirəgilin parket döşəməli evinin içinə axıb töküldü. Gülmirənin tükləri qabardı. Bəli, xatırladı – bu, Nadirənin parçasına – iki il əvvəl Yaponiya səfərindən alıb gətirdiyi və böyük sevinclə: «Ceyhunun adına almışam!» – dediyi parçaya çox oxşayırdı. Oxşayırdı? Bəlkə özü idi elə? O parçadan məgər təkcə Nadirədə olmalıydı? Başqa adamda ola bilməzdi? «Mübarəkdi. Sağlığına qismət olsun, Nadirə bacı, gəlininin! Çox yaxşı parçadı». «Onu alanda inan ki, sən də yadıma düşdün. Dedim sənin üçün də bir paltarlıq alım. Əvvələn çox baha idi, ikincisi də düşündüm ki, Gülmirə qara paltardan əl çəkir ki, qırmızı parçadan tikilmiş don da geysin?»… «Yox, yox, mənim daha belə paltarlar geyən vaxtım keçib, Nadirə!»… Əvvəlcə o vaxt, səfər çamadanı ortadaykən aralarında olan bu söhbət beynində səsləndi, sonra döşəmədəki qurumuş qan – Ceyhunun qanı bir qırmızı parça – pərdə kimi gözlərinin qabağında cilvələndi, daha sonra isə,

lap bu yaxınlarda Nadirənin ağlaya-ağlaya işə saldığı «Qrundik» maqnitafonundan eşitdiyi söhbət – Ceyhunla Reyhan adlı bir qızın söhbəti eşidildi qulaqlarında. Reyhan!.. Hə, hə, Reyhan idi qızın adı!.. Bəlkə bu, elə həmin qızdı? Yəni bu, balaca boy, qəşəng qadın Ceyhunu öldürə bilər? Yox, yox, o söhbətdən aydın olurdu ki, Reyhan Ceyhunu çox istəyir. O öldürməz. Adam sevdiyinə necə qıyar!.. Bəlkə… bəlkə bax bu qız, Ceyhunu öldürən adamları tanıyır? Onlarla əlaqəsi var bəlkə? Bu ola bilməzmi ki, qatil Ceyhunu öldürüb evdən apardığı şeyləri – o parça da gedən şeylərin arasında imiş – bazarda, orda-burda, əl və tin alverçiləri vasitəsilə satdırsın? Gülmirə uçunurdu. Gülmirənin ürəyində birbirinin dalınca doğulan bu suallar cavabsız qalırdı – çünki çox həyəcanlı idi və diqqətini cəmləşdirə bilmirdi.

Gülmirə şüşə bazarın yanında çox adam düşdüyünə görə yer boşaldığından azca irəli keçdi, qızın sifətinə baxmağa başladı. Ağappaq üzü vardı. Nazik, alınma qaşları altında iri, qonur gözlərindən bir dalğınlıq oxunurdu. Baxışlarını pəncərənin şüşəsinə zilləyib küçəyə tamaşa eləyirdi. Arıq, mütənasib bədənli bir qadındı – boy-buxunundan uşağa oxşasa da, yaşı otuza yaxın olardı. Qaraşınlığından Gülmirə güman elədi ki, azərbaycanlıdı.

Qadın elə bil kiminsə baxışlarının ona zilləndiyini hiss elədi, başını döndərib altdan-yuxarı Gülmirəyə ötəri bir nəzər saldı. Elə bu zaman Gülmirə qeyri-iradi:

– Salam! Sən Reyhan deyilsən? – deyə soruşanda qadın qaşlarını dartıb:

– Çto? – söylədi. Və bu bir kəlmə söz, Gülmirəni silkələyib ayıltdı. Nə edəcəyini, nə deyəcəyini bilmədi Gülmirə. «Yox, o deyil. Bu heç azərbaycanlı deyil!..» – deyə ani olaraq fikrindən keçirtdi. Qadın üzünü yana çevirdi. Hətta onun «izvinite» söyləməyini də eşitmədi. Və sonra bir daha, Kirov parkının yanındakı dayanacaqda düşənə qədər dönüb Gülmirəyə tərəf baxmadı. Gülmirə çaşqın halda qızı nəzərləri ilə müşayiət edirdi. Ağır, təmkinli addımlarla irəliləyirdi – Gülmirə bilmədi ki, o, telestudiyaya gedir, ya parka. Çünki trolleybus fırlanıb üzü

aşağı sürətlə şütüyürdü. Gülmirə cismən trolleybusda idi, fikri-zikri geridə, o qırmızı paltar qadının yanında idi. «Yox, bu qadın o idi, o idi. Ceyhunun sevdiyi qadın idi. Rusca danışmağı niyə məni çaşdırdı? Axı o, lentdə də rusca danışmırdımı? Vay sənin! O idi. Hər halda o da olmasa, əynindəki parça o parça idi, mənim əlim dəyən o qırmızı parça idi…»

Gülmirə özünü danlaya-danlaya, poliklinikanın yanında trolleybusdan düşdü və geri, parka tərəf addımladı…

ONUNCU FƏSİL

– Sən gəl məni düzgün başa düş, Xəzan. Bax, bir aya yaxındı xəstəxanadasan. Maşallah, xeyli yaxşılaşıbsan – dilin, qulaqların, əllərin «dirilib» – doktor Kamilin təbirincə desəm. Sən hamıdan çox, özün-özünü qorumalısan, öz həkimin özün olmalısan, Xəzan. Axı sən… nə danışacaqsan mənə! Axı mən hər şeyi əlimin içi kimi bilirəm – məndən ayrılandan sonra keçən bütün həyatını bilirəm – onları indi təzədən mənə danışmaq, ürəyini yüngülləşdirmək, bir növ etiraf eləmək istəyirsən. Ancaq mən bilirəm ki, sən danışsan, istər-istəməz həyəcanlanacaqsan, əsəblərin gəriləcək, hisslər, xatirələr burulğanına düşəcəksən – bu isə, sənə hələ olmaz, Xəzan.

– Mən onları danışmayacağam, Əsəd.

– Bəs nə danışacaqsan? Çəkdiyin əzabları-əziyyətləri danışacaqsan, eləmi?.. Axı onlar da həyatının bir parçasıdı, Xəzan. Sənin əzabların – sənin ömür yolunun kölgəsidi, nəticəsidi. Onları da danışma – mən onları sənin danışacağından artıq təsəvvür eləyirəm, Xəzan. Odur ki, lazım deyil, Xəzan. Yaxşısı budu, sən mən deyənə qulaq as – allah qoysa, tamam-kamal sağalarsan, səni evə apararam, bax, evdə arın-arxayın, ürəyin istəyən qədər danışarsan.

– Niyə qoymursan… - dedi Xəzangül və sözünün dalını gətirə bilmədi, qəhər boğdu onu, gözləri yaşardı. Əsəd bu an düşündü ki, o özü də qəribə olub: illər uzunu içində, ürəyində dalbadal doğulan suallarına cavablar axtarmışdı, lakin tapa bil-

məmişdi – çünki bu suallara cavab verə biləcək adama əli, səsiünü yetməmişdi. Əli çatanda isə, Xəzangülün danışmaq iqtidarı olmamışdı. Beləliklə, bütün sorğuları cavabsız qalmışdı. Düzdü, onun marağını Sahilə, anasının güzəranından ordan-burdan danışdığı şeylərlə söndürmüşdü, üstünə su çiləmişdi, Əsədi bir qədər sakitləşdirmişdi. Lakin… bütün olub-keçənləri Xəzangülün öz dilindən eşitmək necə nə maraqlı idi Əsəd üçün. Buna baxmayaraq, Əsəd bu güclü istəyini boğurdu – Xəzangülün özünün xatirinə boğurdu.

– Bax, görürsən, heç də danışmamış ağlayırsan, Xəzan…

– Danışsam ağlamaram, Əsəd…

Əsəd çarəsiz qaldı. Kətilin üstündən qalxıb onun yastığını düzəltdi. Xəzangülün dodaqlarını dili ilə yaladığını görüb «!Barjom» şüşəsindən armudu stəkana su tökdü:

– Al iç! – dedi – Dil-dodağın quruyub.

Xəzangül nəmli gözlərilə qəmli-qəmli gülümsündü:

– Sən məndən çox yaşayacaqsan, Əsəd.

– Niyə belə deyirsən, Xəzan. Xahiş edirəm belə sözləri dilinə gətirmə.

Xəzangül iki-üç qurtum sudan içib stəkanı Əsədə uzatdı:

– Bilirsən, elə ağzımı doldurub su istəmək istəyirdim səndən ki, sən özün verdin… Sağ ol, Əsəd…

– Dəyməz, Xəzan… Bax, bir az toxdadım indi. Hə, əgər çox istəyirsənsə, danış…

Xəzangül uşaq kimi sevindi:

– Danışım? Danışım deyirsən?

– Hə. Danış, ancaq göz yaşı olmasın, ağlamaq olmasın – Sənə olmaz… Xəzangül elə bil bu sözə – icazəyə bənd imiş. Gözlərini yumdu, ani olaraq susdu – ona indiyəcən elə gəlirdi ki, bircə Əsədin razılığına bənddi – hər şeyi əvvəldən-axıra qədər, yerli-yataqlı danışmağa qadirdi. Amma sən demə, belə deyilmiş. Bütün fikri qarışdı, həyatının ağlı-qaralı günləri gəlib yumulu gözləri önündə canlandı, ancaq qatma-qarışıq şəkildə. Elə halda ki, əvvəli-axırı bilinmədi. Xəzangül çaşıb qaldı. İçini

acı bir hiss yandırdı. İyirmi il ərzində – nişan günündən, toy gününədək tutmuş xəstələndiyi günə qədər bir dənə işıqlı, fərəhli, könülaçan bir xatirə tapa bilmədi – hamısı kədər idi, hamısı göz yaşı idi, təhqir idi, təəssüf, peşmançılıq idi. Əvvəllər ona elə gəlirdi ki, həyatından qalın bir kitab bağlamaq olar. Ancaq indi başa düşdü ki, heç nə olmayıb həyatında. Yaşamayıb o, insan kimi ömür sürməyib!.. Kiminsə sözü, təkidi ilə, könlünü – bahar çiçəyi kimi təravətli, gözəl qəlbini bir zalıma tapşırıb – o da insafsızca, bir-iki dəfə qoxulayandan sonra ayaqları altına atıb, tapdalayıb – evə girəndə tapdalayıb, gecələr tapdalayıb, evdən çıxanda tapdalayıb. Sonra da, o gül solub ətrini, təravətini itirməmiş, çıxıb gedib… Öz həyatını danışmalı olsa, birinci o zalımdan başlamalı idi. Onun adını – Xəzangül indi anladı bunu – Əsəd kimi bir insanın yanında dilə gətirmək, ən azı onu təhqir etmək olmazdımı?! Xəzangülə elə gəldi ki, Əsədin dünyada bircə nəfər də düşməni ola bilməz. Əgər varsa, o da Aşurzadə ola bilər. Çünki o, təkcə Xəzangülü yox, Əsədin özünü də bədbəxt eləmişdi. Gözlərini açıb Xəzangül Əsədin ağ saçlarına baxa-baxa fikirləşdi ki, bu saçların belə qar olmasında o zalımın az günahı olmayıb. Yox, əsil günah elə Xəzangülündü, Xəzangülündü. «Nə danışım, necə danışım – danışsam ağzımda dilim yanar. Əsəd düz deyirmiş… Danışmaq olmaz, olmaz… Bəlkə elə Əsəd özü də eşitmək istəmir – Qanını qaraltmaq istəmir…»

– Çətindi, Əsəd… - deyə Xəzangül çırpınıb-çırpınıb, nəhayət, dilləndi – Danışa bilmirəm, Əsəd…

Əsəd sevindi:

– Heç lazım da deyil, Xəzan. Vallah, lazım deyil. Elə uşaq kimi, iki ayağını bir başmağa dirəmisən ki, danışacağam. Unut getsin olub-keçənləri.

– Sən unuda bilirsən?

– Yox, Xəzan. Elə deməyimə baxma.

– Mən də unuda bilmirəm, Əsəd… İnsan öz keçmişini necə unuda bilər axı. Bu, qətiyyən mümkün deyil.

– Düzdü, Xəzan. Unutmaq olmur, ancaq danışmamaq ki, olar?

Xəzangül ah çəkib mələfəni boğazına qədər sinəsinin üstünə çəkdi. Sonra baxışlarını dolandırıb Əsədə nəzər saldı. O, yorğun idi. Elə bil, bütün günü daş daşımışdı. Ancaq sifətinə yazılmış əzginlik, yorğunluq gözlərindən uzaq idi. O xırda gözlər lap əvvəldəki kimi heyranlıqla Xəzangülə, onun dən düşmüş saçlarına, əzablı bir ifadə həkk olunmuş sifətinə tamaşa eləyirdi. Bu bir ay müddətində Əsəd bircə an da Xəzangülün yanında olanda çimir eləməmişdi. Xəzangülü huş aparsa da, yatsa da Əsəd elə hey ona baxmışdı – sanki uzun illərin həsrətini canından çıxarmaq istəmişdi. Lakin iyirmi ilin hicranının törətdiyi daxili aclığı bu az müddətdə dəf etmək mümkün olan şeyə oxşamırdı.

Xəzangülün danışmaq həvəsi sönüb getmişdi və buna çox sevinirdi – danışsaydı, şübhəsiz, ağlayacaqdı, halı pozulacaqdı. Bu da yəqin idi ki, Əsədin də könlü pərişan olacaqdı… Amma indi Əsəd… mehriban-mehriban ona baxırdı, gözlərinə, onun hər nəfəsini, hər hərəkətini yığa-yığa baxırdı.

Xəzangül düşündü ki, neçə vaxtdı elə hey özü haqqında Əsədə söhbət eləmək, başına gələnləri danışmaq, onu hali etmək istəyir. İndi anladı ki, bu, etiraf eləmək arzusu imiş. Əsəd isə, buna qulaq asmaqdan qaçır, hər vəchlə qaçır və deyir ki, mən hər şeyi bilirəm sənin haqqında… «Bəs… bəs mən nə bilirəm onun barəsində? Heç nə… heç nə… Bu barədə nədənsə indiyəcən düşünməmişəm. Niyə axı? Vaxtım olmayıb, imkanım olmayıb?.. Yox, qorxmuşam. Soruşmasan da bilirəm ki, onun həyatı da bir həyat olmayıb… Sahilə deyir təkdi, evində arvad-uşaq yoxdu. Sənin şəklini stolunun üstünə qoyub. Yəni evlənməyib? Bəlkə evlənib – ayrılıb?.. Yazıq Əsəd… Səni mən bədbəxt eləmişəm…» – deyə Xəzangül yerində çevrikdi, sağ əlini başının altına qoyub:

– Mən danışa bilmədim, Əsəd. – dedi – Heç olmasa sən danış… Görüm günün-rüzgarın necə keçib, Əsəd?..

– …

– Mən təsəvvür eləyirəm, Əsəd…

– …

– Niyə susursan?

– Nə deyim, Xəzan?.. Həsrətlə keçən ömür, ömür deyil, Xəzan!..

– Kimlə evləndin, Əsəd?.. – Xəzangül özü də bilmədən soruşdu. Əsəd nə üçünsə mənalı-mənalı qımışdı, ah çəkdi. O, bu sualı elə vermişdi ki, guya Əsədin evlənməyi ona qəti aydın idi – sadəcə kiminlə ailə qurduğunu bilmək istəyirdi. Əsəd onu qınamırdı. Çoxları kimi, Xəzangülün özü də, görünür, ağlına sığışdırmırdı ki, könlü bir dəfə qırılan, ilk oxu daşa dəyən Əsəd, daha heç kəsə könül açа bilməyib, nişan taxıb toy eləməyib, ev-eşik, arvad-uşaq sahibi olmayıb. İndi hansı zəmanədi ki, bu cür sevən adam tapasan – bələləri, indi demək olar ki, yoxdu. Çıraqla gəzsən bir nəfər tapasan ya tapmayasan. Tapsan da tapmaq istəməzsən. Deyərsən, bu, ağıllı adam deyil. Çünki indi bu gün sevirəm – deyir biri, səhər nişanı qaytarır, o biri gün başqası ilə evlənir. Çünki indi, bu gün arvadı ölür, aparır dəfn eləyir, axşam yasa gələn qadınların arasında özünə bab qadın axtarır gözaltı. İndinin kişiləri belə olub. Əlbəttə, onda təkcə Xəzangül yox, heç kəs inanmaz ki, Əsəd evlənməmiş olar.

Əsəd bayaq Xəzangülün sualını eşidəndə buna görə köksünü ötürmüşdü.

– Bir allah bəndəsilə, Xəzan – dedi Əsəd. Xəzangülün gözləri parladı. «Nə yaxşı. Allah səni xoşbəxt eləməli idi».

– Gözəldi?..

– Hə.

– Bəs indi hardadı?

– İndi?.. – Əsəd cod tüklü başını qaşıdı. – İndi xəstəxanadadı, Xəzan.

– Xəstəxanada? – Xəzangül başını qolunun üstündən qaldırıb dikəldi – Nə danışırsan?

– Hə.

– Nəyidi?..

– Ağır idi, Xəzan. İndi yaxşıdı…

– Bəs… Bəs… sən onu orda, xəstəxanada qoyub… - Xəzangülün səsi titrədi, sözünü bitirə bilmədi. Deməsəydi də, fikri aydın idi: «Onu xəstəxanada qoyub neçə aydı gecə-gündüz mənim yanımda sərgərdansan?» Bu hiss boğazını tıxadı. Gözləri alacalandı. «Gör məni nə qədər sevirmiş bu, ilahi! Öl, yerə gir, Xəzangül».

– Həyəcanlanma, Xəzan… Gündüzlər sənin yanında oluram, axşamlar onun yanına gedirəm…

Xəzangül bir az sakitləşdi.

– Bəs… oğuldan-uşaqdan nəyin var, Əsəd?

– Bir qızım var, Xəzan.

– Allah saxlasın, allah saxlasın… Adını nə qoymusan, Əsəd?..

– Adını? – Əsəd ani sükutdan sonra cavab verdi – Adını Sahilə qoymuşam, Xəzan.

Xəzangülün qulağı guruldadı:

– Nə?

– Sahilə…

– A… Nə xoş təsadüfdü bu, Əsəd…

– Təsadüf deyil, Xəzan. – Əsəd gülümsündü yenə – mən öyrəndim ki, sən qızının adını Sahilə qoymusan, mən də qızımı elə çağırdım, Xəzan…

– Demək, sənin məndən xəbərin varmış… Bəs niyə gəlmirdin, bəs niyə səsini çıxartmırdın, Əsəd?! Niyə özünü göstərmirdin, Əsəd. Gəlsəydin, görsəydim, bəlkə bu hala düşməzdim, Əsəd.

– Nə bilim…

– Bəs… Onun adı nədi?

Əsəd fikirli halda:

– O kimdi? – deyə soruşdu.

– Arvadının adını deyirəm…

– A… arvadımın?.. Hə də, arvadımın… - Əsəd kəkələdi. – Adı… Xəzangüldü, Xəzan!

– Nə? Nə dedin?.. – Xəzangül qalxıb oturdu.

– Xəzangüldü adı…

– Nə danışırsan, Əsəd?.. – O, demək olar ki, qışqıra-qışqıra dedi bu sözləri – elə şey olmaz, Əsəd…

– Olar, Xəzan… Olar… Mənim bir Xəzangülüm var, Xəzan. Bütün ömrüm boyu bir Xəzangülüm olub, Xəzan – o da sənsən…

– Ay allahım, ay tanrım. Sənə qurban olum – çılğınlıqla söylədi Xəzangül və heç özü də bilmədi çarpayıdan nə zaman yerə düşdü, beş il torpağa dəyməyən ayaqlarını döşəməyə qoyub səndirləmədən şax, qollarını geniş açaraq, onun bu qeyri-adi sıçrayışından səksənib ayağa durmuş Əsədin boynunu qucaqladı, üzündən, gözündən, saçlarından öpməyə başladı. Öpmürdü, duz kimi yalayırdı və nəfəsi tıncıxa-tıncıxa: – Sənə qurban olum, ay mənim allahım, ay mənim tanrım – deyirdi. Əsəd onun çiyinlərindən bərk-bərk yapışmışdı, yıxılacağından qorxurdu. Əsəd heç bilmirdi onun ayağa qalxmağına belə sevinir, yaxud öz əzizini qolları arasında, nəfəs-nəfəsə gördüyündən belə şaddı. Xəzangül qollarını çəkdi Əsədin boynundan:

– O yana dur, Əsəd! – dedi. Əsəd çaşqın halda onun çiyinlərini buraxıb geri çəkildi – Bir az da o yana, Əsəd.

«Bu nədi, məni qovlayır, nədi? Yoxsa, başına hava gəldi?» – deyə düşünürkən Xəzangül bir də yalvarıcı səslə:

– Qurban olum, bir az da o yana dur – dedikdə, Əsəd onun məqsədini başa düşdü və çılğınlıqla deyilmiş bu sözlərin təsiri altında, müti bir uşaq kimi, lap qarşı divarın dibinə çəkildi. Elə bu zaman Xəzangül durduğu yerdən quş kimi qopub, qollarını geniş açaraq Əsədə sarı yeridi. Hərəkətlərində, addımlarında bir qətiyyət vardı, qorxu-ürkü hissindən uzaq idi Xəzangül… İki-üç addımlıq yolu gəlib ona çatanacan Əsəd ürəyini yedi, özünü saxlaya bilməyib, o da qolları havada ona sarı əyildi. Və sarmaşdılar. Əsəd onu öpə-öpə belindən yapışdı, ayağını yerdən üzüb fırladı…

– Sən yeriyirsən, Xəzan – dedi Əsəd qışqıra-qışqıra.

– Mən yeriyirəm, Əsəd – Xəzangül havada fırlana-fırlana söylədi. – Qoy məni yerə, qoy məni döşəmənin üstünə.

Əsəd onun üzündən, saçlarından öpə-öpə ehmalca yerə qoydu, çəkilib kənarda dayandı. Xəzangül ona, özünün ayaqlarına baxdı, baxdı, yox yıxılmırdı. Yox, o, ayaq üstə dayanmışdı. Birdən Xəzan-gül təzədən yerindən qopdu, Əsədə sarı gəldi və onu qucaqlayıb üzündən, pencəyindən öpə-öpə sürüşüb ayaqlarına yıxıldı:

– Sənin ayaqlarından öpəcəyəm, Əsəd. – dedi, ancaq Əsəd buna imkan vermədi, qolları altından tutub qaldırdı və sinəsinə sıxdı…

ON BİRİNCİ FƏSİL

Hacı şəhərin sakit, bağ-bağatlı bir məhəlləsində, akademiyanın və təzə tikilməkdə olan metronun yanındakı binalardan birinin beşinci mərtəbəsindəki tək otaqlı mənzilin qapısının zəngini basdı. Qapının üstünə ağ dəmir lövhədə sarı xətlə «S.A.Hüseynov» yazılmışdı. «Saleh Əlişir oğlu Hüseynov… Bu oğlandan çox şey öyrənmək mümkündü. Ceyhunun dostu olub – Salman, Nadirə onu çox yaxşı tanıyır – atası da Salmanın yaxın adamlarındandı…»

Hacı o vaxtdan, Nadirəgildə maqnitafonda Ceyhunla Reyhan adlı bir qadının söhbətini dinləyəndən sonra bu evə üç dörd dəfə gəlmişdi. Özü də mülki paltarda, müxtəlif vaxtlarda. Heç kəsə – qonum-qonşuya da heç nə demədən… Ancaq Salehi evdə tapa bilməmişdi. Hacı öyrənmişdi ki, bu Saleh deyilən oğlan, çox səliqəli, bahalı paltarlar geyib qalstuk bağlayan bir centlemen olsa da, şələ-şur, qabağından yeməyən, içkini və qadınları xoşlayan bir cavandı. Həmişə pulu olardı, xərcləyəndi, yeyib-içməyi, restoranlarda vaxt keçirməyi sevəndi. Tez-tez turist dəstələrinə qoşulub gah ölkə daxilinə, gah xaricə səfər etməkdə, şəhər cavanları arasında az qala birinci yeri tuturdu. Bunda qeyri-adi bir şey yox idi – atası akademik idi. Yəqin pul

sarıdan, putyovka sarıdan oğluna kömək eləməyə həmişə imkanı olurdu. Bu evi də – bu tək otaqlı mənzili də almışdı Salehə. Onda Əlişir akademiyanın mənzil komissiyasının üzvü idi – Əlişir uzaqgörən adam olduğundan, Saleh hələ körpə ikən – onda Salehin iki-üç yaşı ancaq olardı – ev qayğısına qalmışdı, prezidentin adına ərizə yazmış, elmi iş yazmaq şəraitinin olmadığını çox tutarlı şəkildə əsaslandırmış, «xüsusi hal» kimi bu otağı ələ keçirmişdi. Ancaq həmin otaq düz iyirmi il boş qalmışdı, qapısı, pəncərəsi bircə dəfə də açılmamışdı. Qonşular mat-məəttəl idi, bu otaq kimindi, niyə köçmür görəsən. Hamıdan çox bu, Bədrəddini düşündürürdü. Çünki ona da bu binadan tək otaqlı mənzil vermişdilər. Dörd uşağı, arvadı, özü… Evdə tərpənməyə yer yox idi… Bədrəddin ora-bura çox yazmışdı ki, mənim mənzil məsələmi komissiya düzgün həll eləməyib, mənə heç olmasa iki otaq düşməliydi. O, evlər idarəsindən öyrənə bilmişdi ki, bu tək otaq, o zaman elmlər doktoru olan Əlişir Hüseynovun «qismətinə» yazılıb. Və Bədrəddin ərizələrinin birində onun da adını çəkmişdi. «Kommunist» qəzeti redaksiyasının müxbirinin, faktları dərindən öyrənib akdemiyanın mənzil komissiyasının bölgü zamanı düzgün hərəkət etmədiyini, bir sıra qanunsuzluqlara yol verdiyini yazdığı məqaləsində Əlişirin də adı çəkilmişdi. Əlişir onda şüvərək, səliqəli geyinən, gözlərinə qızılı sağanaqlı eynək taxan (elə indi də o eynəyi taxır) bir alim idi, Moskvadan təzə gəlmişdi, arvadı Marina Petrovna ilə iki otaqlı mənzildə yaşayırdı. Onda – o məqalə çıxan zaman, Bədrəddin Əlişir Qafuroviç ilə rastlaşanda, o, eynəyinin altından qəzəblə Bədrəddinə baxmış:

– Görərsən, sənin partbiletini aldırmasam, onda mən heç Əlişir Qafuroviç deyiləm – demişdi.

Bədrəddin də:

– O bileti mənə sən verdirməmisən ki, sən də aldırasan? – söyləmişdi. – Düz söz acı olur? Sən alimsən, sən kommunistsən, sənin vicdanın necə qəbul edir ki, mənim uşaqlarım çarpayının altında, kresloda yatsın, sən isə bir otağın ağzına qıfıl vurub saxlayasan ki, sənin oğlun, inşallah, böyüyəndə evsiz

qalmasın?.. Bunu sənin vicdanın necə qəbul edir, yoldaş alim? Danışanda ağzına çullu dovşan sığışmır, etikadan, moraldan danışırsan, tribunadan ağzın köpüklənə-köpüklənə prinsipiallıqdan danışırsan. Deyirəm o otaq onsuz da boş qalıb – insan nəfəsinə həsrət çəkir – hələlik, mənim şəraitim düzələnə qədər, açarı ver, müvəqqəti istifadə eləyək – oğlun böyüyəndə, sənə mənzil lazım olanda boşaldaram, vallah, boşaldaram. Deyirsən, yox, bu qeyri-qanuni olar. Qanun gözləyən oğlan, bəs qamarlayanda heç qanun yadına düşmədi?.. İndi mənə gələndə qeyri-qanuni oldu?.. Özün də deyirsən, biz yoldaşıq, biz həmkarıq… Budu sənin yoldaşlığın?

Bu söz-söhbətlər, əlbəttə, söz-söhbət olaraq qalmışdı. Nə Əlişir Qafuroviç Bədrəddinin partiya biletini aldırmışdı, nə ona öz oğlunun otağının açarını vermişdi, nə də Bədrəddinin vəziyyəti yaxşılaşmışdı. O, on beş il həmin boş otağın yanında yanıb yaxıla-yaxıla, həsrətlə baxa-baxa yaşadıqdan sonra, öz puluna telestudiyanın böyründə tikdirdiyi dördotaqlı kooperativ mənzilə köçmüşdü. Onda da hələ bu otaq boş idi, çünki hələ Saleh qızıl eynəkli atasının himayəsi altında böyüməkdə idi. Marina Petrovna Əlişir Qafuroviçdən ayrılıb, oğlunu da onun yanında qoyub Moskvaya – ata-anasının yanına qayıtmış və orada təzədən bir «uzaq səfərlər kapitanına» ərə getmişdi. Əlişir altı il Salehlə bir damın altında tək yaşayıb olmazın əziyyətlər çəkəndən sonra, «subaylığ»ın daşını atmış, öz şöbəsində işləyən Mərcan xanımla evlənmişdi. Heç bir il keçməmiş, Mərcanla Saleh arasında, necə deyərlər, «ailəvi konflikt» düşmüş, bu zaman universitetin birinci kursunda oxuyan oğlan atasının gözündə birdən-birə böyümüş, «daha maşallah yekə kişisən, o sənin evin-eşiyin, bax, bu da açarın. Get yaşa, oğul!» – demişdi. Ondan sonra Salehin asudə, arxayın, məsuliyyətsiz günləri başlamışdı. Bu tək otaq, sanki boş, səs-küyə, danışığa, musiqiyə həsrət qaldığı günlərin də kimdənsə acığını çıxmışdı – məhəllənin ən hay-haraylı, gəl-getli, qonaq-qaralı bir mənzilinə dönmüşdü. Tələbə yoldaşları, biri-birindən qəşəng, cavan qızlar – qadınlar ayaq açmışdı bu evə. Saleh bu həyətə gec

gəlmişdi deyə, heç kəsi tanımırdı, kimsə ilə əlaqə saxlamırdı və elə bilirdi ki, heç kəs də onu tanımır. Halbuki həyət adamlarının çoxu onun kim olduğunu, kimin oğlu olduğunu yaxşı bilirdi.

… Saleh qapını açan kimi, Hacını tanıdı. Bu, Ceyhunun yas yerindəki adam idi, mülki paltarda olsa da, bilirdi ki, o, orqan işçisidi. Kiminsə məhkəməsində müstəntiq kimi görmüşdü onu. Tanımışdı, ona görə, bacardığı qədər özünü təmkinli, sakit, hər cür təşvişdən uzaq kimi aparmağa çalışmışdı. Və çadırın böyründə cızhacızla qaynayan samovarın yanında, çay süzən Samirə yavaşca pıçıldamışdı:

– Orada, Salmanın qabağında əyləşən orta boylu, yaraşıqlı, boz kostyum geymiş kişi var ha, bax o, milisdi. Ceyhunun qatilini axtarır.

– Yox a? – Ömründə məktəbdən, kitabdan, rənglərdən və fırçadan başqa hələ çox şeydən xəbəri olmayan (qadınlarla da təzə-təzə maraqlanmağa başlamışdı) Samir bir uşaq sadəlövhlüyü ilə təəccübünü gizləyə bilməmişdi – Ceyhunun qatilini məgər burda axtarmaq lazımdı? O, indi allah bilir haralarda səksəkə ilə yaşayır.

– Milis belədi, Samir. Hər yerə başını soxmalıdı, öyrənməli, göz qoymalıdı. Bayaqdan fikir verirəm – o, bir-bir yasa gələn adamların üzünə baxır, nə isə oxumağa çalışır.

– Yaxşı da eləyir, qoy axtarsın. Tapılmalıdı Ceyhunun qatili. Onun qanı yerdə qalmamalıdı. Tapsam, mən özüm onun canını alaram.

– Hm… - deyə Saleh sağ qaşını yuxarı qaldırıb Samirə gizlicə fikir verdi və yadına düşdü ki, Samir Ceyhunu çox istəyirdi. Yaxın idilər, çox yaxın idilər. Saleh onlara sonradan qoşulmuşdu. Və Saleh o bədbəxt hadisə üz verəndən bəri Samirin üzünün bircə dəfə də gülmədiyini, gözlərinin hey yol çəkdiyini çox görmüşdü. Ancaq buna adi bir şey kimi baxmışdı; dost itkisinin göynərtisi kimi baxmışdı. İndi isə Samirin sözlərində bir qəzəb də oxunurdu. Və qəzəb hardasa Salehi üşüdürdü. Canındakı üşütməni gizləməyə çalışaraq Samirin ar-

mudu stəkanlara süzdüyü çayı güllü siniyə yığıb məclisə aparmışdı. Saleh gedəndən sonra Samir marağını boğa bilməyib boş stəkanları yığmaq bəhanəsi ilə çadıra girmiş, Salmanla üzbəüz əyləşən kişiyə ötəri diqqət yetirmişdi. Doğrudan da o, çox narahat görünürdü, gələnlərə, gedənlərə xüsusi maraqla fikir verirdi. Salehin «milis» adlandırdığı kişi hətta iki daşın arasında quş baxışı ilə Samirə də baxmağa fürsət tapmışdı.

… Saleh ağzındakı tikəni diri-diri udub:

– Sizə kim lazımdı? – deyə udquna-udquna soruşduqda Hacı mülayim bir səslə:

– Sən Saleh deyilsən? – deyə xəbər aldı.

– Bəli.

– Sənin yanına gəlmişəm.

Saleh çaşqın halda geri çəkildi:

– Buyurun.

Hacı təmiz şotkalanmış və par-par parıldayan ayaqqabılarını pol əskisinə silib içəri keçdi. Saleh qapını onun arxasınca çəkib bağladı. Hacı dar, mavi rəngli dəhlizdən otağa və qapısı açıq mətbəxə nəzər saldı. Mətbəxt stolunun üstündə qab-qaşıq, araq şüşəsi vardı. Kimsə gözə görünmürdü – tək idi Saleh…

– Keçin əyləşin. – Saleh sol əlilə otağı göstərdi. Hacı otağa daxil oldu, Saleh isə mətbəxə keçdi.

Divardan əl ilə toxunmuş, zərif güllü bir xalça asılmışdı. Naxışlarından Hacı o dəqiqə təyin elədi ki, bu, Çin xalısıdı, özü də qədimdi və ən azı yüz əlli, iki yüz ilin yadigarıdı. Xalı asılan divarın dibində üzərinə boz örtük salınmış divan qoyulmuşdu. Ortalıqda stol, üç-dörd stul, divanın yuxarı tərəfində iki kreslo, arasında alçaq jurnal stolu və onun da üstündə bir maqnitafon vardı. Vidiomaqnitafon küncə qoyulmuşdu. Qarşı divara söykənmiş servantın içi isə cürbəcür xrustal stəkanlarla, piyalələrlə, servizlərlə dolu idi. Çarpayı isə aşağı tərəfdə idi. Səliqə-sahmana söz ola bilməzdi… Hacı otağı nəzərdən keçirib oturmağa macal tapmamış Saleh əlində «Malbora» siqaretinin qutusu və üstündə çılpaq qız şəkli olan alışqan içəri gəldi, onları

stolun qırağına qoyub divanda əyləşdi, qıçını qıçının üstünə aşıraraq arxayınca oturdu.

– Niyə ayaq üstə durmusunuz? Əyləşin, xahiş edirəm. – dedi və sınayıcı baxışlarla Hacıya baxdı. Hacı əlindəki dəri qovluğu stolun üstə atıb oturdu və gülümsünərək:

– Yox, maşallah, pis yaşamırsan? – söylədi.

– İndi şükür, kim pis yaşayır ki, mən də pis yaşayım?.. Bir də mən akademik maaşı alıram.

– Necə yəni akademik maaşı.

– Paxan akademikliyinə ayda üç yüz əlli manat alır və üstündən bir qəpik götürmədən mənə verir. – deyə Saleh qımışdı.

– A… - Hacının qalın, pırpız qaşları yuxarı dartıldı. – Pis pul deyil. Bəs təqaüd almırsan?

– Əh, təqaüdü neynirəm. Onların qırx-əlli manatına qalmışam? Deyirəm, qoy imkanı olmayanlara versinlər.

– Alicənablıq eləyirsən, Saleh. – Hacının səsində yüngül bir istehza duyuldu, ancaq Saleh özünü o yerə qoymadı.

Salehin gözləri qızarmışdı. Araq iyi Hacını uzaqdan vururdu və hiss eləyirdi ki, siqareti siqaretin oduna calayan Saleh tüstü, tənbəki qoxusu ilə içdiyini gizləmək istəyir, arağın iyini ört-basdır eləməyə çalışır.

– Bağışlayın, mən kiminlə söhbət eləyirəm. Görürəm, siz məni tanıyırsınız… Amma mən sizi…

– Hə, mən özümü təqdim eləməyi unutdum. Mən müstəntiqəm. Mayor Hacı Əliyev…

Saleh yarıya qədər yanmış siqaretinə dərin bir qüllab vurub tüstünü havaya üfürəndən sonra:

– Müstəntiq? – deyə təəccüblə xəbər aldı. Ancaq özü də hiss elədi ki, bu təəccübü çox süni çıxdı. Hacı da bunu tutdu və yəqin etdi ki, Saleh onu tanıyır. Saleh bayaqdan ürəyində qəribə bir qorxu keçirirdi. Bu gəlişdən yaxşı heç nə gözləmirdi. Lakin maraqlı idi ki, indi o, nə deyəcək, nə soruşacaq. Görəsən nə bilir Hacı?..

Bu suallar daxili suallar idi və hələlik heç birinə cavab vermək mümkün deyildi. – Deməli, müstəntiq… Çox yaxşı. Mənə dair qulluğunuz, yoldaş mayor?

– Mən Ceyhunun işini aparıram, Saleh!

– A… indi başa düşdüm. – Ceyhun təzə siqaret yandırdı, fikrə getdi:

«Mənim yanıma niyə gəlib? Bəlkə…» – deyə fikrindən keçirtdi və öz-özünə, qəti bir əmr verdi: «Ehtiyatlı ol, Saleh. Bu boş-boşuna gəlməz bura… Soyuqqanlı ol, Saleh… Yoxsa korlaya bilərsən işləri!» – hələ də oğruları, qatilləri tapmamısınız?

Hacı günahkar kimi:

– Təəssüf ki, hələ də yox… - dedi.

– Mən isə elə bilirdim artıq qatillər tutulub, güllələnib də!

– Tutulsaydılar, siz eşitmiş olardınız.

– Mən hardan eşidə bilərdim?

– Bəs… daha Ceyhungilə gedib gəlmirsən?

– Yox, düzü, ürəyim gəlmir. Axırıncı dəfə qırxı günü gedənəm. Sonralar ha istəmişəm gedim, qocalara baş çəkim, ancaq ayaqlarım getməyib. Bizi – oğlunun yoldaşlarını görəndə… yazıqların əhvalı tamam dəyişir. Adamın ürəyinin başı soyulur… Mən şəxsən Salman əmimin də, Nadirə xalamın da gözünün içinə baxa bilmirəm, vallah. Bax, onu yadıma saldınız, bütün bədənim əsir… - Saleh susdu, qalxıb gəzişdi, sonra nə fikirləşdisə, mətbəxə gedib ağzı təzəcə açılmış «Stoliçnı» şüşəsini, iki piyalə, təzə xiyar-pomidor doğranmış qab, iki də çəngəl gətirdi. Süzdü, birini Hacının qarşısına qoydu, o biri piyaləni götürdü:

– Nuş edin, Hacı müəllim.

– Yox, mən içən deyiləm.

Saleh israr etmədi. Öz piyaləsini başına çəkdi. Üz-gözünü turşutmadı da: elə bil su içirdi, acı araq yox. Handan-hana çəngəllə bir xiyar qıçası atdı ağzına və xırıltı ilə yeyib: - Yazıq Ceyhunun adı gələndə bütün ovqatım təlx olur. – dedi və yenə

siqaret yandırıb, - Yəni heç izinə də düşməmisiniz qatillərin? – deyə soruşdu.

– Düşmüşük… - Hacı soyuqqanlılıqla söylədi. Salehin ürəyi əsdi:

– Düşmüsünüz?

– Bəli. Ceyhunun ölümündə bir qadının əli var.

– Qadının?

– Hə. Sənə təəccüblü gəlir?

Saleh qadın söhbətini eşidəndə azca toxtadı. «Demək, məndən heç nə bilmir…» Mayorun sualı müqabilində o, çiyinlərini çəkməklə kifayətləndi.

– Bu qadın Ceyhunu tanıyırmış, sevirmiş… Gəlib gedirmiş yanına.

Saleh: «Reginadı. Reginadan şübhələnirlər!» – deyə tələsik qərar çıxartdı ürəyində. «Regina ələ keçsə… heç nə… İşin üstü açılacaq.»

– Bəs… nədən bilirsiniz ki, qadın əli var bu işdə? Görən olub, tanıyan var o qadını?

– Yox. Məsələ belədi ki, Nadirənin evindən aparılan şeylər içində, çox manşırlı, yadda qalan bir parça da olub – Yapon parçası… İndi həmin qadın o parçanı tikdirib, arın-arxayın bu şəhərdə gəzir özüyçün.

Parça söhbəti ortaya gələndə… Saleh lap arxayınlaşdı. Çünki o, evdən çıxanda – Ceyhunu vurandan sonra tələsik gedərkən pal-paltar adına heç nə götürməmişdi. Şkafı, çamadanları töküb-töküşdürəndə gözünə deyəsən qırmızı parça dəyməmişdi də. Kim bilir, bəlkə də varmış, həyəcanlı olduğundan görməyib? Ola bilərdi… «Yox, Regina deyil…»

– Bəs… Niyə o qadını tutub soruşmursunuz ki, bu parça sənin üçün hardandı?..

– Bir yoldaş görüb o qadını. Ancaq… itirib sonra. İndi bütün şəhəri axtarırıq…

– Hm… Demək belə…

– İndi… Sizin – Ceyhunun dostlarının köməyi lazımdı bizə. Heç ola bilməz ki, siz – mərhumun yoldaşları o qadını tanımayasınız. Heç olmasa görmüş olarsınız…

– Hm… Maraqlıdı… - dedi Saleh və çox incə bir mətləbin ortalığa gəldiyini dumanlı halda başa düşdü – Qadın… Bu, çox güman, Reginadı. Tutaq ki, belədi və mən dedim ki, yox tanımıram. Bəs… Samir? Reginanı o da tanıyır və deyəcək belə bir qadın var… Əgər Samir sadəcə şübhələnsə ki, bu işdə Reginanın əli var, mütləq satacaq… Reginanı üzə çıxartdılar, heç nə. Samirlə görəsən danışıb? Danışa bilməz… Samir yoxdu burda, Leninqraddadı… Amma bunların əlində oraya gedib Samirdən soruşmaq nə çətin işdi ki?.. Yox, meydan daralır… Qırmızı paltar… Axı… mən verməmişəm ona bu qırmızı paltarı. Verdiyim pulları da rəngli televizora xərclədi. Yəni o parça çox bahalı parçadı – Reginanın onu almağa gücü çatmaz… Yox, bu Regina deyil. Bəs onda kimdi? Bəlkə məndən sonra doğrudan da evə oğrular gəlib?.. Nə bilmək olar…» – Çox maraqlıdı – deyə Saleh ani olaraq beynində parlayıb sönən fikrini – dəhşətli fikrin təsiri altında, öz aləmində izi azdırmağı qərarlaşdırdı – Ceyhun və qadın? Mənim heç ağlım kəsmir, yoldaş mayor. Ceyhun ana uşağı idi, ağzından süd iyi gəlirdi hələ yazığın. Həm də qız kimi utancaq idi. Yox, bu variant ağlıma batmır mənim. Mən şəxsən… Ceyhunu tanıyan elə bir qadın görməmişəm, tanımıram da. Ceyhun özü də bir söz deməyib mənə. Olsaydı, deyərdi. Deyirsiniz… Ceyhungilə gəlib gedirmiş o qadın?

– Hə.

– Onda… Nadirə xala görməmiş olmaz!

– Təəssüf ki, görməyib. Heç ağlına da gəlmirmiş.

– Onda… - Saleh səksəkə içində soruşdu – Onda yəqin qonum-qonşulardan kimsə görüb, eləmi?

– Yox. Onlardan da kimsə görməyib…

– Bəs onda?.. – Salehin içini maraq, özü də qorxu qarışıq bir maraq yandırırdı. Hacının danışıqlarından, söhbətlərindən Saleh hiss eləyirdi ki, mayor ondan şübhələnmir. Sadəcə, özünün dediyi kimi, kömək üçün, məsələləri aydınlaşdırmaq

üçün gəlib yanına. «Sən özünü çox pis aparırsan, Saleh» – deyə ürəyində kənar adama söyləyirmiş kimi, özünə təpindi… - «şübhələnə bilər». Ona görə vermək istədiyi sualı yarımçıq kəsib yenə öz fərziyyəsini doğrultmağa çalışdı. Çünki Hacıya məlum olan kartlardan onun xəbəri yox idi – nə lent yazısından, nə o qadının adının «Reyhan» olduğunu mayorun bildiyindən hali deyildi Saleh. Və yaxşı ki, Hacı bu məsələləri açıb demirdi ona. Salman, Nadirə bu uşaqları – Salehi, Samiri, onların valideynlərini o qədər tərifləmişdi ki, mayor ağlına da gətirmək istəmirdi ki, bayaqdan əsil qatillə üz-üzə oturub, danışır. Salehdə hiss elədiyi çaşqınlığı, həyəcanı da o, pis yerə yozmurdu, bir dost, tay-tuş, yoldaş itkisindən doğan hal hesab eləyirdi. Və bu, dəhşət idi, nə kimi pis nəticələr, bədbəxtliklər gizlənirdi bunun altında – hələ Hacıya məlum deyildi. Hacı sadəcə düşünürdü ki, Saleh yaxşı yoldaşı olub Ceyhunun. Onun ölümündən sarsılıb. Hələ də özünə gəlməyib. «Xarakterdi Saleh. Özü də yaşından çox bilir…» Hacı belə düşünərkən Saleh deyirdi:

– Tutaq mənə deməyib kimisə sevdiyini. Bəs Samirə? Ona mütləq deyərdi; amma ona da deməyib – Çünki Samirə demiş olsaydı, o da mənə söylərdi. Yox, mənə elə gəlir ki, Ceyhunu oğrular öldürüblər. Bu son amnistdən sonra şəhərdə bir neçə belə hadisə olub – hamı danışır. Siz də eşitmiş olarsınız. Məncə qatili amnistə düşüb həbsxanalardan çıxanların arasında axtarmaq lazımdı. Çıxıblar, pul yox, yemək-içmək yox. Yəqin də eşidiblər ki, Qurbanzadələrin hər ikisi alimdi, kalan alırlar. Özlərini toxuyublar. Ceyhun da yəqin müqavimət göstərib, vurublar. Qadın məsələsi olsaydı, evdən heç nə aparmazdılar. Halbuki, əllərinə nə keçib, aparıblar. Mən əvvəlcə çit-çülə apardıqlarını eşitməmişdim. İndi deyirsiniz, pal-paltar, parça-purça da aparıblar – bu, ancaq oğru işidi. Həmin o qadın ki, deyirsiniz, o parçanı onlardan alıb dəyər-dəyməzinə.

Hacı Salehin sözlərinə qulaq asırdı, məntiqinə, mühakimələrinə fikir verirdi, ancaq, əslində, bu dəqiqə o, Salehlə özünün bu yaşda olduğu çağları göz qabağına gətirib müqayisə eləyirdi. Hacı bu yaşda kənddə idi, atası müharibədən qayıt-

mamışdı deyə evin, o boyda ailənin (altı uşaq vardı Hacıdan başqa) dərdlərini tək çiyinlərində daşıyan anasına həyan olurdu, əl tuturdu. Mal-qaraya baxmaq, tövləni təmizləmək, otpəncər biçmək kimi işlər onun boynuna idi. Dərslər qurtaran kimi də, bütün yay tətilini kolxozda işlərdi. Min bir qayğısı vardı. Onuncunu bitirib anası ilə özündən kiçik bacı-qardaşları ilə xudahafizləşib Bakıya oxumağa gələndə cibində otuz manat pulu vardı. İnstituta girə bilmədi, mədənə fəhlə düzəldi, doxsan manat pul alırdı. Hər ay anasına otuz manat pul göndərirdi, yarı ac, yarı tox dolanırdı. Üç il sonra, ali məktəbə girənə qədər belə yaşamışdı Hacı. Elə tələbəlik illəri də fərəhsiz keçmişdi. Amma buna bax – deyə o, Saleh barədə düşünürdü – Gör özündən necə razıdı. Niyə də olmasın. Akademik oğludu. Evi-eşiyi. Özü demişkən, akademik maaşı… heç bir çətinlik görməyib. Hazırın naziri olub. Bunlar heç nəyin qədrini bilməzlər».

– Demək, belə – dedi Hacı fikirli-fikirli – Demək, sən mənə kömək eləmək istəmirsən, Saleh…

– Vallah, bir şey… bilsəydim, deyərdim… Ceyhun mənim ən yaxın dostum idi – Mən onun ölümünə atasından-anasından az yanmıram, yoldaşlarımdan…

Hacı ayağa qalxdı…

… O, gedəndən sonra, Saleh dalbadal iki piyalə araq içdi və divanda oturub dərin fikrə getdi… «İşlər şuluqdu, Saleh» – dedi öz-özünə.

ON İKİNCİ FƏSİL

Şər qarışan vaxtıydı. Zərli pərdələri kənara çəkilmiş pəncərədən içəri qərib axşam qaranlığı axıb dolurdu. Otaq sükut içində mürgü vururdu. Elə sakitlik idi ki, sanki dörd otaqlı bu mənzildə heç kəs yox idi. Nurəddin yumşaq kresloda yarı uzanmış halda oturub qıçlarını xalça üstə uzatmışdı və nəfəsliyi açıq pəncərədən çölə baxa-baxa fikirləşirdi ki, görəsən arvad-uşaq hardadı. Samirdən səs-səmir yox idi, Mürşüdün evdə olub-

olmadığı çox vaxt hiss edilmədiyindən o, təyin edə bilmirdi ki, oğlu burdadı ya yox. Ürəyi sıxılırdı, iri, kobud əliylə ürəyinin üstünü ovxalayırdı, ancaq küt ağrı azalmırdı, təngnəfəslik keçib getmirdi. İşığı yandırmaq lazım idi, ancaq Nurəddin qalxıb qapı ağzındakı düyməyə barmağını uzatmağa ərinirdi.

İşdən gələndən sonra elə kresloda bir saatacan çimir eləmişdi, idarədə başını-beynini yorub şişirtmiş gərginlik bir az azalmışdı. Telefon zəngləri, ayrı-ayrı adamlarla söhbətlər, gah qan qaraldan, gah fərəh bəxş eləyən qayğılar hər gün bu və ya digər şəkildə təkrar olunduğundan bezdirici, usandırıcı görünürdü Nurəddinə. Ancaq son vaxtlar deyəsən buna adət eləmişdi. Bunlar olmayanda, xüsusən şənbə və bazar günləri darıxırdı. Səbəbini çox düşünüb tapmışdı; evdə hakimiyyət yox idi. Özünü çox zabitəli, hökmlü adam saysa da, bu kiçik ailə artıq onun idarəsi altından çıxmışdı. Böyük oğlu arvad-uşaq sahibi olandan sonra, demək olar ki, ayağını ata mülkündən çəkmişdi. Hərdən bir zəng eləməklə kifayətlənərdi. Samirə onun narahat, çılğın rəftarına uzun ilər dözə-dözə artıq biganələşmişdi – Nurəddinin xoş sözünün də, qəzəbinin də onun üçün heç bir təsiri və əhəmiyyəti yox idi. Bazar-dükan, biş-düş idi Samirənin işi. Xörəyi yaxşı çıxanda, duzu-tamı yerində olanda sevinirdi. Təzə, yağlı ət, ölüşgəməmiş göy-göyərti, içi puç olmamış turp alanda xoşhal olurdu. Ərinin kitabının, məqaləsinin, əsərinin çıxmasının elə bil zərrəcə ona dəxli yox idi. Sanki onlar tamam yad bir adamın kitabı – əsəri idi ki, Nurəddin evə gətirirdi, ilk vaxtlar yazı stolunun üstə saxlayıb bir neçə gün gedib-gəlib, oturub-durub baxırdı, gələn dostlarına fərəhlə üstünü yazıb bağışlayırdı. Onlar da onu ağız dolusu tərifləyirdi, «Sən bizim böyük alimimizsən, sənin lə fəxr eləyirik!» - deyirdilər. Bəzən Samirə xörək gətirəndə, çay verəndə belə söhbətlərin istər-istəməz şahidi olurdu və nədənsə ona elə gəlirdi ki, bax bu adamlar yalandan, könlü xoş olsun deyə, uzaqgörənlik edib Nurəddini tərifləyirlər; ya ikiüzlüdülər onlar, ya da yaltaqdılar. Samirənin, evdar qadın olsa da, universiteti bitirəndən, Nurəddinə ərə gedəndən sonra, ictimai həyatdan, öz sənətindən ayrı düşüb bu

dörd divar arasında yaşasa da, bir çox məsələlərdə olduğu kimi, əri barədə də öz fikri var idi. Düzdü, o, bunu indiyəcən dilinə belə gətirməmişdi. Ancaq ürəyindəydi bu fikri və ürəyində deməkdən heç kəsdən, hətta Nurəddinin özündən də qorxmurdu – çünki, - Samirə şükür eləyirdi – nə yaxşı ki, Nurəddinin telepatlığı yoxdu. Yoxsa onun yeganə «azadlığ»ı – qəlbində sərbəst, qorxusuz-ürküsüz fikir söyləmək, düşünmək «azadlığ»ı da əlindən alınardı və onda Samiräni heç nə bu evdə saxlaya bilməzdi. Baş götürüb gedərdi – çünki onda Nurəddin arvadının onun barəsindəki fikrini açıq-aydın oxuyardı və dözməzdi. Samirənin isə, Nurəddini dünyada hamıdan yaxşı tanıyan bir insan kimi, fikri çoxdan qətiləşmişdi: Nurəddinin özü nədi ki, yazdığı da nə ola! Hələ tələbəlik illərində, Heydər Hüseyn, Əli Sultan, Aslan Aslanzadə kimi məşhur alimlərin kəlamlarına qulaq asan Samirənin beynində belə bir qənaət yaranmışdı ki, yaxşı insan olmayan yaxşı kitab yaza bilməz. Kitab yazan adam gərək fövqəlbəşər olsun, təmiz olsun, müqəddəs olsun, lap gərək allah olsun. Alim də, şair də… Bax, gərək belə olsun. Kim deyə bilər, kim ağlına sığışdıra bilər ki, Nizami, Bəhmənyar, Nəsimi, Füzuli, Seyid, Sabir… pis adam olublar?.. Adamın dili quruyar belə desə, ürəyi yanıb parçalanar belə düşünsə!.. Olub – Samirə bilirdi – olub ki, pis adamlar da kitab yazıblar. Ancaq hanı onların kitabları?.. Özlərinin pislikləri oduna yanıb kül olublar o kitablar!

Mürşüd isə – Nurəddinin, Samirənin son beşik övladları olan Mürşüd idi – tamam ayrı cür oğlan idi. Samirənin fərəhi, onu bu dünyaya bağlayan bir şey vardısa, o da Mürşüd idi və ona ürəyində gündə min dəfə allahına minnətdar olurdu ki, nə yaxşı o, atasına oxşamır xasiyyətcə. Nə yaxşı oxşamır. Mürşüd təmkinli idi, səbr dəryası idi, sözünü, hərəkətini ölçüb biçən idi. Cavan olmağına baxmayaraq həyat, insan, yaxşılıq, pislik, mərdlik, namərdlik barədə özünün fikirləri var idi və hərəkətlərini, sözünü həmişə bu düşüncə tərəzisi ilə nizamlayırdı. Tələbə ikən də, elmi-tədqiqat institutunda işlədiyi bu illərdə də, hamı onun təvazökarlığını, səmimiliyini, sadəliyini görüb qiy-

mətləndirmişdi. Mürşüd, atası direktor olmamışdan necə idisə, indi də eləcə idi, lovğalıq, mənəmlik deyilən şeyi heç kəs onda görməmişdi. Ancaq Mürşüdün heç kəsin görmədiyi, duymadığı (anasından başqa) bir gizli dərdi vardı ki, onu o, tək çəkirdi, nə dostlarına, nə qardaşına deyə bilirdi -– Bu da Nurəddinin – atasının dərdi idi. Nurəddinin hərəkətləri, adamlarla rəftarı onun qətiyyən xoşuna gəlmirdi. Özbaşınalıq, sərtlik, lovğalıq, heç kəsi, heç nəyi bəyənməmək, hamıya yuxarıdan aşağı baxmaq mərəzi onda əvvəllər də var idi, ancaq bu, necə deyərlər, «şey özündə şey» idi, hamıdan çox Nurəddinin özünə ziyan verirdi. Ancaq indi, o direktor olandan sonra, Nurəddinin bu mərəzi əməl libası geymişdi və işə, adamlara, ürəklərə ağıllı-başlı ziyanlar vururdu. Bunun isə yaxşı əlamət olmadığını və nəticə etibarilə yaxşı qurtarmayacağını Mürşüd çox gözəl başa düşürdü. Başa düşürdü və sıxılırdı.

«Sənə tələbə vaxtı da çox dedim, qulaq asmadın, partiyaya keçmədin. Amma indi keçməlisən, bala!» – deyərdi hərdən Nurəddin. Ona görə «hərdən» ki, ata-bala onların səmimi-mehriban söhbətləri çox nadir hallarda, elə «hərdən» baş tutardı. Yalnız belə nadir söhbətləri zamanı Samirə onların ata-oğul olduğuna inanmaq istəyərdi. Ayrı vaxtlar onlar yad adamlar idilər. Hərəsinin öz dünyası, öz aləmi var idi. Nurəddinin dünyası kitablar idi, özü idi, öz fikri idi – qalan hər şey, arvad da, ev-eşik də, oğul-uşaq da onun dünyasının bəzən lazımlı, bəzən lazımsız əlavələri idi…

«Gərək elə hamı partiyaçı olsun?» – demişdi bir dəfə Mürşüd.

«Yox, hamının olmağı vacib deyil! Amma sənin olmağın vacibdi, Mürşüd».

«Niyə?»

«Əgər istəyirsən vəzifən olsun, mövqeyin olsun, gərək keçəsən!»

«Sən buna görə keçmisən partiyaya?»…

Nurəddin fikrə gedib:

«Yox!» – söyləmişdi. Ancaq çox həssas oğlan olan Mürşüd başa düşmüşdü ki, atası yalan deyir. O, məhz vəzifə, mövqe xatirinə partiya sıralarına daxil olub – kimlərisə, nə zamansa çox məharətlə aldadıb. Və təəssüf eləmişdi Mürşüd: niyə adamları partiyaya qəbul etmək kimi müqəddəs bir iş tapşırılmış yoldaşlar bu cür adamların gözünün içini, ürəyinin içini oxumağa qadir deyillər? Bu, çox incə məsələdi, çox həssas nöqtədi. Burda səhv eləməyə kommunistin ixtiyarı yoxdu, əsla yoxdu.

«İnsanın ürəyi, vicdanı kommunist ürəyi, kommunist vicdanı olsun gərək. Partiyaçı olmayan o qədər vəzifəli, yüksək mövqeli adamlarımız, qəhrəmanlarımız, qabaqcıllarımız var ki» – demişdi Mürşüd və inişil, hələ Nurəddin direktor təyin edilməmişdən xeyli qabaq partiya sıralarına qəbul olunmuşdu. Bilirdi ki, boynuna böyük məsuliyyət götürüb. Ona görə, hər şeydən əvvəl, öz elmi işini yazmaq, çap etdirmək məsələsini ön plana çəkmişdi. Gecəni-gündüzə qatıb çalışırdı, kitabxanalardan çıxmırdı. Bundan əlavə, onun, institut partiya təşkilatının üzvü kimi, dilinə hələlik gətirə bilmədiyi bir qayğısı da vardı. Partkom Nadirə xanım bir direktor kimi, Nurəddinin işindən narazı idi. Bir neçə ay əvvəl onların arasında ciddi söhbət olmuşdu və bunu bütün kollektiv bilirdi. Əgər sabah, birisi gün, Nadirə xanım bu məsələni partiya iclasında qaldırarsa, o biri kommunist yoldaşları bilmir, amma özünün çox ağır vəziyyətdə qalacağını Mürşüd indidən görürdü və bu, onu çox həyəcanlandırırdı. Nə isə, bu sabahın işi idi və hələ sabaha da çox vardı.

Nurəddin, beləcə evdəki «əsgərləri» üzərində bir-bir hakimiyyətini itirmişdi. Ancaq idarədə… idarədə isə… onun hökmü rəvan idi, bir sözü iki olmurdu. Nə deyirdi, nə düşünürdü, həyata keçirilirdi. Elmi şura üzvlərinin çoxu öz adamları idi – «çoxu» ona görə deyirdi ki, adamları indi tanımaq çox çətindi. Üzdə «bəli» deyirlər, arxada, səs vermə zamanı bir də görürsən direktorun «hə» – dediyi əsəri, ya alimi pozanlar da olur. Kimdi bu bir-iki adam?.. Tapa bilmirdi. Müavini Sultan Sultanov onun üçün hələ yaxşı idi. İndiyəcən bir sözünün, qərarının əleyhinə

getməmişdi. Şöbə müdirləri də həmçinin. Bircə Nadirədən başqa… Nurəddin fikrində tutmuşdu ki, İltifat tez müdafiə eləsəydi, Nadirəni çıxarıb yerinə İltifatı qoymaq olardı. Nə olar cavan olanda? İndi cavanları irəli çəkmək siyasəti ortaya çıxıb. Yaxşı siyasətdi – bundan istifadə edib Nadirənin başını yemək olar…

Bax, buna görə Nurəddin idarəni çox sevirdi, evindən çox sevirdi. O, hardasa özünü bir şahmatçıya bənzədirdi. Evdəkilər – arvadı, oğlu onun bütün «xod»larını bilirdi – deyə Nurəddin üçün onlar maraqsız tərəf – müqabil idilər. Amma institutda… o, yaxşı «şahmat» oynayırdı – çünki tərəf müqabili olan adamlar çox idi, müxtəlif idi və qəribə idi ki, böyük əksəriyyəti də böyük həvəslə ona açıq-aşkar uduzmaq istəyirdi. Bu isə… Nurəddinə sonsuz bir ləzzət verirdi. Ayağının altında torpaq yox idi, ayağının altında bütün dövrələmə dəhlizlər boyu, otaqlarda parket döşəmələr var idi, ancaq o, bu divarlar – institut divarları arasında özünü torpaq üstündəki kimi güclü və qüdrətli hiss eləyirdi. Binadan çıxan kimi bu güc, bu qüdrət azalırdı, yaman azalırdı.

… Nurəddin ürəyini ovxalaya-ovxalaya gözlərini nəfəslikdən yığdı. Otaq artıq qaranlıqlaşmışdı. O, üzünü aralıq qapıya tutub:

– Aaz, a Sultanın qızı… - deyə səsləndi. Hay verən olmadığına görə bu dəfə bir az da ucadan, həmişə öz adıyla yox, atasının adıyla çağırdığı arvadını harayladı.

Samirə mətbəxdə imiş. Qapı ağzında göründü.

– Hardasan, aaz?

– Burdayam. Mətbəxdə idim, kitab oxuyurdum. – deyə Samirə işığı yandırdı – otaq çıraqban oldu. Nurəddinin bayaqdan qaranlığa öyrəşmiş gözləri qamaşdı.

– Əcəb! Mən burda ölürəm, sən orda kitab oxuyursan.

– Nə olub yenə? – Samirə irəli yeridi, ərinin sifətinə diqqətlə baxdı. – Haran ağrıyır?

– O zəhrimardan bir dənə ver, dilimin altına qoyum.

Nurəddin bütün dərmanlara «zəhrimar» deyərdi. Samirə ərinin o «zəhrimar» sözünün böyrünə əlavə elədiyi sözlərdən məhz hansı dərmanı istədiyini müəyyən edər və ondan verərdi. Servantın siyirməsini çəkdi, bir dənə ağ tabletka uzatdı Nurəddinə tərəf. Nurəddin tənbəl-tənbəl dərmanı alıb dilinin altına qoydu. Nurəddinin rəngi Samirənin heç xoşuna gəlmirdi, qaralıb boğulmuşdu. Nurəddin direktor olandan sonra tez-tez əsəbi halda evə gələrdi. Bəzən yuxusunda da o, direktor kimi «işlərdi»; kimisə danlardı, kimisə söyərdi. Samirə neçə dəfə ərini yuxuda ikən, «Mən direktoram, belə deyirəm» – deyə sayaqladığını eşitmişdi. Ancaq üzünə vurmamışdı. Yazı-pozu ilə də əvvəlki kimi məşğul ola bilmirdi. Sadəcə vaxtı çatmırdı, beyni elmdən başqa min sualla, min qayğı ilə dolu olurdu.

– Elə bilirsən səni çox istədiklərindən gətirib o boyda instituta direktor qoyublar? Yox, kişi. Səni istəməyənlər səni bu vəzifəyə irəli çəkdilər. Bilirsən niyə? Bilməzsən sən. Sən ki, yetənə-yetirsən, yetməyənə də bir daş atırsan, əlindən hamı sinədağlıdı. Səni başqa yolla məhv eləyə bilmədiklərini görüb bu direktorluğu atdılar sənin ağzına. Burada iki məqsədləri var onların: birincisi budu ki, sən daha susasan, onlarla işin olmasın. «Balam vəzifə də verdik sənə. Daha nə istəyirsən bizim yaxamızdan? Biz sənin dostlarınıq… Sən isə o iclas yoxdu ki, qılıncını sıyırıb üstümüzə düşməyəsən». İkincisi və ən əsası budu ki, sənin ürəyini partlatsınlar, vəssalam.

– Nağıl danışma, aaz.

Samirə qarşıdakı kresloda oturdu:

– Sənin yerinə olsam, ərizə verib çıxaram direktorluqdan. Yoxsa sən öləcəksən, vallah.

– Gic-gic danışma, aaz! Sən nə bilirsən vəzifə nə deməkdi. Vəzifə – indi böyük şeydi, a Sultanın qızı. Camaat maya qoyur, xərc çəkir, min fırıldaqla vəzifə başına keçməyə çalışır, mən də durum ərizə verim? Hamı mənə axmaq deməz? Gülməzlər mənə?

– Mən sənin özünə görə deyirəm, Nurəddin.

– Elə mənim özümə görə, mənə vəzifə lazımdı, arvad. İndi yaxşı kişi odu ki, öləndə də vəzifə başında ölür. Vəzifə başında öləni isə çox böyük təmtəraqla götürürlər, arvad. Tabutu kruqlu zala qoyulur. Bülbül Üzeyirin «Sənsiz»ini oxuyur. Fəxri qaraulda dururlar böyük-böyük alimlər… Fəxri xiyabanda basdırırlar…

– Sən ölmə. Öləndən sonra bütün bunların sənin üçün nə əhəmiyyəti var axı.

– Yox, nə danışırsan?.. Çox…

Samirə barmaqlarını əsəbiliklə şıqqıldatdı:

– Bu şöhrətpərəstlikdi. Şöhrət azarıdı bu, daraşıb canına. Sonra peşiman olacaqsan, onda da əlin heç yerə çatmayacaq. Məndən deməkdi. – deyib ayağa qalxdı – Mən istəyirəm gedəm nəvələrə bir baş çəkəm. Həvəsin var, dur gedək, həm də bir az havasatın dəyişər, fikrin dağılar.

– Rədd elə. Atası başıma tac qoyub, sabah da uşaqları tac qoyacaq. Mən getmirəm. Gedirsən özün get.

Samirə çoxdan bəri ürəyini yandıran nisgilini dilə gətirməyin vaxtı, məqamı çatdığını hiss eləyib:

– Nəvələrin bu gün-sabah dərsə gedəcəklər. Amma heç səni düz-əməlli tanımırlar da uşaqlar. Bu qədər soyuqluq olmaz ki, sən göstərirsən. Öz nəvələrindi də. – dedi və az qala doluxsundu.

– Rədd elə – əlini havada yellədi Nurəddin.

– Eh, mən bu sözləri heç bilmirəm sənə niyə deyirəm?.. Sən öz uşaqlarını nə vaxt sevmişdin ki, indi onların balalarını da sevə biləsən?.. Sən… sən, ümumiyyətlə, dünyada ancaq özünü istəmisən, vəssalam.

Nurəddin nə isə deməyə çalışdı, ancaq dilinin altında əriyib kiçilmiş dərman boğazına düşdüyündən çeçəyib susdu. Samirə o biri otağa keçdi və bir az sonra çöl qapının şıqqıltı ilə örtülməyindən Nurəddin başa düşdü ki, Samirə getdi. «Axmaq arvad. Xalqın arvadları qabağa düşüb ərlərinə vəzifə, məqam düzəldir, bu da deyir ərizə ver direktorluqdan çıx... Ay boyunu yerə soxum, arvad.» – deyərək Samirənin dalınca deyindi, söyüb-söyləndi.

Mürşüdün səsi-səmiri yox idi. Görünür, evdə yox idi. Bir də onun evdə olub-olmamağı çox vaxt heç hiss olunmurdu. Nadir hallarda onu ata-anasının cəmiyyətində görmək olardı. Əksərən öz otağına çəkilərdi, oxuyub yazardı. Osmanzadələr ailəsinin yaşadığı bu cah-cəlallı mənzilin kiçik bir guşəsi onun idi və o, bu dünyanın içində öz düşüncələri, ağlı, ürəyi ilə, demək olar ki, tək güzəran keçirərdi. Mürşüd böyüdükcə, yaşa dolduqca, həyat adlanan mürəkkəb, anlaşılmaz, ziddiyyətli kitabı oxuduqca, gəzib-dolaşdığı alimlər mühitinə, elm aləminə, xüsusən, bu aləmin üzdə olan nümayəndələrindən sayılan atasına, onun rəftarına, düşüncəsinə nəzər saldıqca dərin-dərin fikirlərə dalır, götür-qoy eləyir, gördüyü, eşitdiyi hər şeyi saf-çürük süzgəcindən keçirirdi. O, öz yaşında, atasının sayəsində, çox alimlər görüb tanımışdı. Evlərinə gəlib gedən, Nurəddin Osmanzadənin dostu-tanışı olan alimləri dinləmişdi. Özü də neçə il idi ki, akademiyada idi – istər-istəməz böyük-böyük alimlərlə rastlaşmışdı, danışmışdı. Onların hərəsi bir cür yadında qalmışdı Mürşüdün. Hərəsindən bir şey öyrənmişdi, elmlərinin incəliyinə vara bilməmişdi, çünki onda onun imkanı yox idi və bu, mümkün də deyildi. Ancaq Mürşüd bir şeyi yaxşı anlamışdı; onlar, alimlikdən əvvəl, yüksək mədəni səviyyəyə malik, xoşqılıq, söhbətcil, həddən artıq sadə adamlar idilər. Danışdıqca danışmaq istəyirdin. Dinləməkdən yorulmurdun. Lap ən adi adama belə yuxarıdan aşağı baxmaq hissi yox idi onlarda. Və Mürşüd hər dəfə, belə alimlərlə söhbət eləyib ayrılandan sonra, istər-istəməz atası haqqında düşünməli olmuşdu. Düşünmüşdü və pərt olmuşdu. Çünki Nurəddin Osmanzadə qətiyyən onlara bənzəmirdi. Buz kimi soyuq idi Nurəddinin ürəyi. Başqaları o yana dursun, öz övladlarına belə soyuq idi. Samirə də bu cəhətini bilirdi ərinin. Ancaq uşaqların yanında açıb ağartmırdı; qorxurdu ki, uşaqlar atalarından soyuya bilərlər, uzaqlaşa bilərlər. Lakin həyat öz işini görürdü. Böyük qardaş bunu duymuşdu, səssiz-səmirsiz çıxıb getmişdi. İndi də kiçik oğul – Mürşüd bu həqiqəti tam çılpaqlığı ilə dərk etməyə başlamışdı. Və bu, uşağa böyük bir dərd olmuşdu. Niyə atası belə idi? Təkcə soyuqluq idimi Nurəddinin nöqsanı? Yox, təkcə bu olsaydı, dərd

yarı idi. Məsələ bunda idi ki, Nurəddin Mürşüdün gözünün qabağında işləyirdi, böyük bir kollektivə başçılıq eləyirdi və hər addımını o, görürdü. Qaba idi, ürəksiz idi Nurəddin. Ürək sındırmaqdan qətiyyən çəkinmirdi, qorxmurdu. Bu isə, Mürşüdün aləmində çox böyük qəbahət idi, heç kəsə, xüsusən alimə qətiyyən yaraşan xasiyyət deyildi. Belə adam sevimli ola bilməz, belə adam izzət-ehtiram sahibi ola bilməz.

Mürşüd son vaxtlar bir neçə dəfə qəstlənmişdi ki, ikilikdə, ata-bala üzbəüz oturub bu məsələlər barəsində açıq söhbət eləsin. Fikirlərini desin atasına. Bəlkə hələ gec deyil, bəlkə düzələ bilər. Ancaq sonra bunun qeyri-mümkün olduğunu yəqin edib susmuşdu – çünki Nurəddin onu hələ də ağzından süd iyi gələn uşaq sayırdı, başlayan kimi, ağzının üstündən vuracaqdı, «Sən nə hesab eləyirsən məni? – deyəcəkdi – sən hələ uşaqsan, yaxşısı budur, get əsərini yaz, müdafiə elə. Boş-boş şeylər haqqında düşünmə. Mənim sənin məsləhətinə ehtiyacım yoxdu…». Heç bəlkə belə də deməyəcəkdi, qısaca, əlini havada yelləyib: «Rədd elə!» söyləyəcəkdi və Mürşüdün sözünü yarımçıq kəsəcəkdi. Mürşüdün demək istədikləri ürəyində qalacaqdı. Ona görə, oğlan, çox götür-qoydan, ölçüb-biçməkdən sonra, atasına məktub yazmaq fikrinə düşmüşdü. Bu fikrin qəribəliyinə ürəyində özü də gülmüşdü. Bir damın altında yaşayasan, ata-oğul qabaq-qənşər oturub dərdləşə bilməyəsən? Bunun özü böyük dərd deyildimi? Eşidən-bilən buna necə baxardı? Bütün bu suallara baxmayaraq, Mürşüd, nəhayət, keçən həftə öz otağına çəkilib atasına uzun bir məktub yazmışdı. Qəribə idi ki, o zaman, Mürşüd həmin məktubu qələmə alanda atası qonşu otaqdaydı, aralarında cəmi bircə divar vardı. Əgər Mürşüd yazdıqlarını ucadan desəydi, atası yəqin ki, divarın o tayında onu aydınca eşidərdi. Bəli, məktubu işdə poçta qutusuna atmışdı və on beş iyirmi dəqiqəlik bir məsafədə olmağına baxmayaraq həmin məktub düz bir həftə yol gəlmişdi. Bu gün işdən qayıdanda qəzetlərlə birgə öz məktubunu da yeşikdən çıxarıb atasının stolunun üstünə qoymuşdu. Özü isə şəhərə çıxmışdı və gec gələcəyini də anasına söyləmişdi. «Qoy oxusun, düşünsün. İsti-

isti yanında olsam, söhbət qəlizləşə bilər» – düşünmüşdü Mürşüd…

… Nurəddin qəzetlərin dördüncü səhifələrini nəzərdən keçirib kənara itələyərkən konverti gördü, götürüb baxdı. Təəccüb içində zərfin qırağını cırdı. «Elə bir bu qalmışdı! Mürşüd mənə məktub yazıb?»

Mürşüdün məktubu: «Bilirəm, sənə məktub yazdığımı biləndə çox təəccüblənəcəksən, ata!»

Nurəddinin ürəyi: «Yox, bir təəccüblənməyim də. Axşamacan gözümün qabağında evdə də, işdə də yanımda olan oğlum, mənə məktubla müraciət eləyir.»

Mürşüdün məktubu: «Təəccüb eləmə, ata. Bunun bir çox səbəbi var, bircəciyini qeyd eləyəcəyəm, özün inanacaqsan ki, mən haqlıyam!»

Nurəddinin ürəyi: «Elə, elə, görüm nədi o səbəblər?»

Mürşüdün məktubu: «Mən ağlım kəsəndən bəri belə görmüşəm, belə müşahidə eləmişəm ki, hər hansı vacib bir məsələ barədə sənինlə heç kəs üzbəsurət oturub söhbət eləmək, dərdləşmək, məsləhət almaq, məsləhət vermək səadətinə nail olmayıb. Söz deyən peşiman olub. Çünki sənինlə normal şəkildə danışmaq əsla mümkün deyil, ata. Səndə tərəf müqabili axıra qədər dinləmək hövsələsi və mən deyərdim ki (bu sözə görə üzr istəyirəm səndən) qabiliyyəti yoxdur, ata. Bu, bir insan kimi sənin çox böyük nöqsanındır. Tərifləri hardasa yenə dinləyə bilirsən, ancaq sənin bu və ya digər nöqsanın haqqında deyilən ən cüzi bir fikir belə səni hövsələdən çıxarır, heç özün də bilmədən aləmi qatırsan bir-birinə, səni istəyərək, xeyirxahlıqla, nəticə etibarilə xeyrinə danışan adama düşmən gözü ilə baxırsan. Və buna görə də, səni tanıyanlardan heç kəs, daha belə söhbətlərə girişmək istəmir, «nəyimə lazım, özü bilir neyləyir!» -– deyib yaxasını kənara çəkir. Bəlkə də mənim də bu sözləri sənə deməyə ixtiyarım yoxdur. Bəlkə mən də sənin acığına gələcəyəm – ancaq mən çox düşünüb-daşınandan sonra bu qərara gəldim ki, məni narahat eləyən bəzi məsələləri sənin nəzərinə çatdırım – çünki mən yad adam deyiləm, sənin

doğmaca oğlunam və buna görə, sənin taleyinə biganə qala bilmərəm, ata! Sənin taleyin elə hardasa mənim də taleyimdi, ata!»

Nurəddinin ürəyi: «Əcəb oğulsan. Çörəyim gözündən gəlsin. Hə, de görək nə deyirsən, de! Sənin taleyin, mənim taleyim…»

Mürşüdün məktubu: «Sən indi cavan deyilsən, sənin yaşın altmışı artıq adlayıb. Bu yaş elə yaşdı ki, keçilən ömür yoluna yekun vurmaq, yarımçıq işlərin əl-ayağını yığmaq vaxtı-vədəsidir. Bu yaşda keçmişi yox, sabahı düşünmək lazımdı, səndən sonra qalanları düşünmək lazımdı. İşdə sənin səhv eləmək ixtiyarın yoxdu, ata. Ancaq mən sənə fikir verirəm – görürəm yanlış yoldasan, tutduğun işlər, əməllərin sənə başucalığı gətirməyəcək deyəsən. Sənin nə qədər ki, vəzifən yox idi, bu nöqsanların ev, şöbə miqyasında bilinirdi, çölə-bayıra o qədər çıxmırdı. Ancaq sən direktor olandan sonra, bir pillə ucaldığın üçün, hər yerdən görünürsən. Daha səni gizləmək mümkün deyil. Ona görə, bu yüksək məqamda sən elə yaşamalısan, dayanmalısan ki, səndən ağız-dodaq büzə-büzə danışmasın adamlar. Hamı indi səninlə Aslanzadəni müqayisə eləyir – o yaxşı direktor olub, yaxşı alim olub, yaxşı insan olub. Kollektivin atası olub – laborant da, doktor da ondan ağız dolusu danışar. Onun xəstələnməyini hamı böyük bir itki hesab edir… Kollektiv gecə-gündüz onun yanındadı. Amma sən… sənin institutda zərrəcə hörmətin yoxdu, ata. El gözü ən dəqiq tərəzidi. Sən direktor olandan sonra, o böyük kollektivin içində qəlbinə toxunmadığın, incitmədiyin adam barmaqla sayıla bilər. Onlar da sənin məddahlarındı, dırnaqarası dostlarındı. Beş-üç nəfərə söykənib, arxalanıb bütöv bir kollektivə qarşı çıxmaq, hamını təhqir etmək, hamını qorxu hissi altında saxlamaq ağıllı adamın tutduğu yol deyil, ata…

Sən gələndən sonra institutu onlarla yaxşı alim tərk eləyib gedib. Əvəzində kimləri götürmüsən? Nazir uşaqlarını, vəzifəli adamların övladlarını… Onların alim olması üçün uzun-uzun illər lazımdı… Sən onların başını sığallayırsan – çünki ataları,

dayıları var. Yəni düşünürsən ki, onlar hardasa sənə dayaq ola bilər, arxa ola bilər. Amma işdən çıxartdıqların kimlərdi? Kimsəsiz adamlar. Əzizin heç kəsi yoxdu, Rənanın heç kəsi yoxdu. Əziz iki ildi işsizdi. Düzdü, ona başqa işlər təklif edirlər – ancaq o, getmir. Niyə? Ona görə ki, o, ixtisasını dəyişmək istəmir. Niyə də dəyişsin?! Dolanışığı pisdi onun. Adamın yazığı gəlir ona. Mən, sənin oğlun onu görəndə başımı soxmağa yer axtarıram, ata. Sənin xəbərin yoxdu ki, mən hər ay öz maaşımdan ona əlli manat pul verirəm. Götürmək istəmir, məcburdur – ancaq dost kimi yalvarıram, yaxarıram, borc verdiyimi deyirəm, sonra götürür. Sən heç düşünürsənmi ki, neyləyirsən? O kimdən pis işləyirdi. Əsər yazıb, yenə yazacaqdı. Amma sən kimlərinsə sözü ilə onu işdən qovdun. Prokuratura onun haqsız olaraq işdən azad edildiyini qeyd edir və işinə bərpa olunmasını tələb edir. Sən prokuraturanın da qərarını yerinə yetirə bilmirsən. Çünki onun yerinə öz dostunun oğlunu götürmüsən.

Xəzəri iki ildi ki, müdafiəyə buraxmırsan. Nə var, nə var, atası səni tənqid eləyib. Bir fikirləş ki, sabah sənə görə sənin də övladlarının «başını kəsən» oğullar tapıla bilər. Xəzər istedadlıdı. O, artıq doktorluğunu da yazıb qurtarıb. Sən isə deyirsən – mən işləyən adamı sevirəm. Belə çıxır bu, yaxşıdı, ata. Sən bir kadrı da – böyük gələcəyi olan bir kadrı da beləcə itirirsən.

Sən artıq heç nə yaza bilmirsən. Özünü tərcümə sahəsinə vermisən. Yaza bilməyəndə qələmi yerə qoymaq özü də bir kişilikdi. Sən isə… onun-bunun ürəyinin, beyninin, yuxusuz gecələrinin məhsulu olan yazıların üstünə heç bir vicdan əzabı çəkmədən öz imzanı qoyursan. Sən İltifatla əsər yazmısan? Qəzetdə ikinizin imzası ilə məqalə çıxmışdı. Özü də birinci sənin adın idi. Sənin adın, şöhrətin İltifat kimi şöhrətpərəst adama lazımdı – amma o, sənin nəyinə lazımdı?! Sənin sahən deyil. Hə, düşünürsən ki, təki qoy hamı sənin ensiklopedik alim olduğunu söyləsin, hə?! Bunun sabahını düşün, ata.

Sonra, camaat sənlə Şərifə məsələsini müzakirə edir. Bu yaşda özünü bədnam eləməkmi istəyirsən? Qov getsin onu,

ondan alim olan deyil. Amma qova bilməzsən, çünki atası böyük bir nazirliyin məsul işçisidir… Qorxursan ondan!»

Nurəddinin ürəyi: «Ay küçük, sən bunları hardan bilirsən?»

Mürşüdün məktubu: «Mən hər şeyi bilirəm, ata. Camaat danışır. Sən gec-tez bədnam olacaqsan. Mənim borcum idi sənə deyim bunları!»

Nurəddin qalxıb gəzindi, Mürşüdün otağının qapısını itələyib açdı. Yox idi. Dilxor-dilxor siqaret yandırdı. Var-gəl eləməyə başladı: «Düşmən ocaq başında imiş».

Bu vaxt Mürşüd gəldi. O, qapı ağzında tərs-tərs oğlunu süzdü və qəzəbindən özünü saxlaya bilməyib:

– O nədi, yazmısan, axmaq! – dedi. Mürşüd atasına qorxu içində nəzər yetirib dinmədi. – Yəni deyirsən indi mən də sənə məktubla cavab verim? Dilin yoxdu?

– Məktubdu da… Belə məsləhət bilmişəm…

– Qələt eləmisən, belə məsləhət bilmisən.

– Elə bu sözləri eşitməmək üçün məktub yazmışdım, ata – deyib öz otağına keçdi və qapını ardınca örtdü.

Nurəddin yerindəcə donub qaldı…

Birinci hissənin sonu

Bakı, 1985-1989

MÖCÜZƏ